

BUTLLETÍ
DE LA
SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

XI, 2000

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

BUTLLETÍ
DE LA
SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

BUTLLETÍ
DE LA
S O C I E T A T C A T A L A N A
D ' E S T U D I S H I S T Ò R I C S

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

XI, 2000

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

© 2000: els autors dels treballs
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics
(filial de l'Institut d'Estudis Catalans)
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Compost per APG, SA
Carrer d'Entença, 218-234, entl. local 5. 08029 Barcelona

Imprès per Limpergraf, SL
Polígon Industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISSN: 0213-6791
Dipòsit Legal: L. 934-1994

ÍNDEX

SESSIÓ INAUGURAL

Arrendaments municipals i control del mercat local a finals de l'Antic Règim. Sabadell com a exemple, <i>per Mercè Renom i Pulit</i>	9
--	---

ARTICLES

De la política matrimonial d'Alfons el Benigne de Sardènia, <i>per Ferran Soldevila</i> (†).....	31
Florentins a les terres de Menorca. Un model de comerç marítim a la baixa edat mitjana, <i>per Joan Hernández Andreu</i>	41
El marquès d'Aitona a la Guerra de Successió, <i>per Pere Molas i Ribalta</i>	51
Addenda a: «el fogatge de 1515», <i>per Gaspar Feliu</i>	61

TESIS DOCTORALS

Revolució i contrarevolució durant el Trienni Liberal a Catalunya (1820-1823), <i>per Ramon Arnabat i Mata</i>	67
Antiliberalisme i Guerra Civil a Catalunya. La tercera guerra carlina, 1872-1875, <i>per Lluís Ferran Toledano González</i>	83
Recensions	97
Notícies de llibres	113
Normes per a la presentació d'originals.....	123

CONSELL DE REDACCIÓ

DIRECTOR:	Gaspar Feliu i Montfort
SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:	Mònica González Fernández
VOCALS:	Ramon Arnabat i Mata
	Coral Cuadrada i Majó
	Armand de Fluvià i Escorsa
	Gener Gonzalvo i Bou
	Pere Molas i Ribalta
	Carne Molinero i Ruiz
	Oriol Oleart i Piquet
	Mercè Renom i Pulit

S E S S I Ó I N A U G U R A L

ARRENDAMENTS MUNICIPALS I CONTROL DEL MERCAT LOCAL A FINALS DE L'ANTIC RÈGIM. SABADELL COM A EXEMPLE¹

MERCÈ RENOM I PULIT

La transformació del mercat és bàsica en el procés de construcció del sistema capitalista. En l'Antic Règim, l'organització i el control del mercat de productes bàsics es resolía a cada àmbit local amb una gran autonomia, i els ajuntaments eren els responsables d'assegurar l'abastament de la població. Però, el concepte de mercat i el seu funcionament van experimentar canvis fonamentals amb la introducció del liberalisme econòmic i la construcció dels mercats nacionals. Dedicarem aquest article a analitzar el sistema de mercat de productes bàsics vigent a l'etapa final de l'Antic Règim, centrant l'atenció de manera especial en la conflictivitat social que en l'àmbit local generava el seu control. I introduïrem algunes reflexions que permetin situar aquest conflicte en relació amb el moment històric de crisi i canvi en què es van produir.

CONTROL COMUNAL DEL MERCAT LOCAL DE L'ANTIC RÈGIM

Cal remarcar la importància, a l'Antic Règim, de l'autonomia local en la gestió del mercat de productes alimentaris bàsics i tenir present els canvis introduïts per la revolució liberal que, en liberalitzar els intercanvis mercantils i centralitzar les decisions administratives i polítiques per avançar en la construcció de l'Estat nació i del mercat nacional, va desproveir l'Administració municipal de la seva anterior capacitat d'intervenció en el proveïment.

D'altra banda, cal tenir present que, si bé en la formació social capitalista el salari, juntament amb les polítiques impositives, van esdevenir els principals referents de la conflictivitat i la negociació per la redistribució dels beneficis, a l'Antic Règim, en una societat poc salaritzada, el seu equivalent era el preu dels productes. En la societat industrial, el moviment obrer va construir formes organitzatives destinades a fer front a l'explotació laboral, conseqüència dels baixos salaris i les males condicions laborals, i va consolidar diverses formes de pressió econòmica (negociació salarial, rendiments baixos, vaga, etc.) i política. Els sindicats i els partits van esdevenir les noves organitzacions formals per tal de coordinar i canalitzar les accions col·lectives en l'àmbit de l'Estat nacional. Abans de la revolució industrial, a l'Antic Règim, les pressions per a la millora de les condicions de vida dirigides al control dels preus i d'altres condicions del mercat es decidien en l'àmbit local i tenien una forma organitzativa menys visible (podríem considerar-la informal), i per això s'ha considerat en determinades línies d'investigació que la resposta als problemes socials de l'Antic Règim era espontània, espasmòdica, mancada d'intenció i de lideratge. Aquesta interpretació ha estat qüestionada per altres estudis que consideren el contrari, que hi havia codis i formes regulars d'explicitar i resoldre el conflicte social a l'Antic Règim, com es posa de manifest a la investigació que fonamenta aquest article (Renom, 1997).

1. Aquest article presenta una part de les anàlisis fetes en el treball de vuit crèdits dels cursos de doctorat, a RENOM (1997). Vull agrair la lectura crítica que li han fet, des d'especialitats diverses, Soledad Bengoechea, Cèlia Cañellas, Judit Subirachs, Gaspar Feliu i, molt especialment, Josep Fontana que dirigeix la meua recerca destinada a realitzar una tesi doctoral.

L'historiador anglès E. P. Thompson, en relació als processos socials de finals de l'Antic Règim, observà que si bé el conflicte econòmic de classes, a l'Anglaterra del segle XIX, va trobar la seva expressió característica en la pressió i la negociació per a la millora dels salaris, a l'Anglaterra del segle XVIII, la gent treballadora era incitada més peremptòriament a l'acció per l'alça dels preus (Thompson, 1995, p. 217). Així, doncs, citant el mateix autor, el mercat era el punt on els treballadors percebien més clarament que estaven exposats a l'explotació (Thompson, 1995, p. 290). Per això, a l'entorn del mercat local s'articulava a l'Antic Règim el conflicte i la negociació social de la comunitat, amb codis formals de pressió convinguts, que s'expressaven amb clams, avalots i motins (a la documentació es poden trobar citacions precises d'aquesta terminologia), accions d'intensitat creixent emprades segons la situació a la qual calia fer front.

El mercat de l'Antic Règim era controlat i regulat, com veurem, i les normatives eren l'expressió del pacte social. Els introductors del liberalisme econòmic van atacar i desacreditar aquell sistema que, tanmateix, havia regit els intercanvis mercantils durant segles, ja que moltes de les formes de control que es troben en el segle XVIII tenien el seu origen en l'edat mitjana i havien estat establertes amb criteris d'eficàcia, per rendibilitzar la precarietat, i amb criteris socials d'«economia moral», per resoldre la conflictivitat social. I si la introducció del liberalisme econòmic, amb la desregulació del mercat de l'Antic Règim, va permetre una gran expansió dels interessos comercials capitalistes, va comportar, també, en els àmbits de menor dimensió econòmica o territorial, la indefensió de determinades capes de la població. En consolidar-se l'Estat nacional, es va buidar de contingut i poder l'àmbit municipal i els ajuntaments van perdre capacitat d'intervenció autònoma. Malgrat que en el nou context capitalista industrial el descontentament popular va continuar utilitzant algunes formes tradicionals de pressió i acció directa, finalment es van desenvolupar noves formes d'organització i d'acció més eficaces en el nou marc de negociació estatal: les organitzacions sindicals i polítiques.

En aquest article ens aproximarem a la conflictivitat social de l'Antic Règim, amb exemples concrets referents a Sabadell, no solament els més extrems que es produïren en moments greus de crisi de proveïment alimentari (com el motí del pa de 1789), sinó també a la conflictivitat més quotidiana sorgida de l'acció permanent, menys perceptible, de control comunal del mercat local; unes accions, no pas revolucionàries que prepararessin un canvi de model, sinó de negociació del pacte social local, entenent el conflicte com a element clau en el funcionament d'una societat. També donarem una visió general dels mecanismes reguladors del mercat local de l'Antic Règim, tot analitzant amb més detall un dels principals elements d'aquesta regulació i control, és a dir, els arrendaments municipals dels serveis de proveïment alimentari bàsic, com eren la fleca, la carnisseria, la taverna —o tenda del vi—, la tenda de l'oli, o la de la pesca salada, per exemple.

PRINCIPALS MECANISMES REGULADORS ECONÒMICS I SOCIALS (L'«ECONOMIA MORAL») DESTINATS A ASSEGURAR EL SUBMINISTRAMENT ALIMENTARI.

Per a l'estudi i comprensió del funcionament del mercat de l'Antic Règim, la llei de l'oferta i la demanda esdevé un instrument insuficient. L'anàlisi del mercat de l'Antic Règim exigeix introduir-se en una lògica diferent.

Cal tenir present que, fins avançat el segle XIX, la principal fórmula d'abastament popular era l'autoconsum, però alguns productes només podien ser adquirits al mercat (un dels exemples emblemàtics és la sal, però també ho són les espècies i productes destinats al tractament i conservació d'aliments, que subministraven un important comerç supralocal, que podia ser a gran escala). Uns sectors minoritaris, privilegiats, que disposaven d'excedents, accedien al mercat des de la millor posició possible, que era la de venedor; la majoria eren els compradors, amb diferent grau de dependència dels intercanvis comercials. Per molta gent, l'acumulació era impossible; però, a més, era considerada «moralment» incorrecta, sobretot en moments de carestia, en la mesura que era un instrument capaç d'alterar els preus del mercat, a l'alça. Però, com bé va exposar l'historiador Enric Tello (Tello, 1990), quan la pressió fiscal va augmentar, alguns grups es van veure forçats a anar al mercat a vendre alguns productes, encara que fossin necessaris pel propi consum, i monetitzar així una part de la seva producció per poder pagar impostos.

A l'Antic Règim, doncs, el mercat afectava solament una petita part de la producció i del consum, excepte en els nuclis urbans, on es concentraven les activitats artesanals. I, en un context productiu precari amenaçat per sequeres i anys dolents, els intercanvis mercantils que afectaven el proveïment de productes bàsics es feien en un règim de control i regulació, aplicat per l'Administració local a partir d'unes normatives de tradició medieval.

Pierre Vilar, en la seva gran obra *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, presenta les línies mestres de la doble dinàmica que regia el mercat de l'Antic Règim. D'una banda, el gran comerç per mar o per terra, que podia arribar a connectar, per exemple, Barcelona amb el nord d'Europa o amb Amèrica; i de l'altra banda, el mercat local de producció i venda a la menuda (la del pa a la fleca, la carnisseria, l'oli, el vi, el peix i alguns altres productes) (Vilar, 1975, vol. III). Segons fossin els dèficits de la producció local, a cada lloc se n'assegurava el proveïment per mitjà de les botigues municipals que eren arrendades, generalment amb contractes anuals o gestionades directament pels ajuntaments; de manera complementària, en els mercats i fires de periodicitat variable (setmanal, mensual, semestral...) es podien trobar els productes que faltaven.

Per a cada un dels circuits, hi havia criteris reguladors que s'aplicaven segons les circumstàncies. Es podien establir mesures diverses de control (taxació de preus, restriccions en la circulació de mercaderies, prohibició de l'acaparament, requisos...) o es podia decidir la conveniència de permetre la llibertat de comerç com una manera, també controlada, d'incidir en els ritmes del mercat. Al llarg de la seva obra, Pierre Vilar analitza una varietat de decisions preses en diferents regions i davant conjuntures diverses, per tal d'assegurar el proveïment alimentari en quantitat i qualitat convenient. Els estudis mostren com davant de cada problema, a cada localitat i en cada conjuntura, es donaven respostes diferents d'entre les diverses possibles, segons quina fos la relació d'interessos i de forces en joc. I l'Administració municipal era qui finalment havia de garantir l'aplicació dels acords. La diversitat és un reflex de l'escassa integració del mercat i feia possible la coexistència de lleis generals amb múltiples ordenances o prerrogatives locals.²

2. Vegeu l'estudi referent a Madrid de CASTRO (1987). I diferents informacions de l'àmbit català, per exemple, a GALCERAN (1978); BATLLE (1985); CURTO (1988); SANTESMASÉS (1995).

Volem remarcar el fet que les decisions sobre el mercat de l'Antic Règim eren variables i l'Administració local disposava de gran autonomia i autoritat per dur a terme aquesta actuació (la *política de abastos*, en termes oficials). I també volem avançar la idea que aquests criteris eren el reflex dels interessos en joc en cada àmbit —segons fossin les seves dinàmiques econòmiques—, i mostren no solament la conjunció de diverses forces econòmiques, sinó també el nivell de consens social existent i el punt d'acord on s'havia equilibrat la conflictivitat.

De manera sintètica Pierre Vilar ens presenta dos exemples antagònics, els extrems de la disjuntiva entre control i llibertat de comerç, aplicables a un o altre dels dos circuits esmentats: comerç a l'engròs i comerç a la menuda. Vilar mostra els criteris adoptats a Madrid i a Barcelona al llarg del segle XVIII, i dóna alguns referents econòmics explicatius de les diferents decisions que regien una o altra ciutat. Escriu Vilar:

Un contrast vigorós oposa les dues capitals: la de l'Estat espanyol taxa els grans i deixa la fleca lliure; la del Principat compra els grans al preu de mercat i controla estrictament la fleca. L'explicació és simple. Madrid, ciutat aristocràtica, administrativa, depèn menys de les variacions del preu del pa que Barcelona, ciutat menestral, aviat industrial; però els salts imprevistos de la producció castellana poden causar brusques catàstrofes; cal vigilar el blat. A Barcelona el pa car faria els salaris cars; però l'única manera de limitar l'alça a les fleques és d'obrir la porta als blats vinguts per via marítima; hom deixa, doncs, lliure el gran comerç dels grans —és, a més, tradicionalment, un comerç potent dins la mateixa municipalitat; hom només vigila l'especulació a la fleca (Vilar, 1975, vol. III, p. 447).

Com a conseqüència de l'estratègia aplicada a Barcelona i al seu entorn, hi hagueren menys i menors oscil·lacions dels preus dels productes que, malgrat els dèficits, podien ser importats, principalment el blat i la carn, i era també menor la «conflictivitat de la fam».

EL MODEL REGULADOR DE SABADELL A FINALS DE L'ANTIC RÈGIM: CONTROL DELS PREUS I PRESSIÓ POPULAR.

El model de control del mercat local que s'observa a Sabadell, a finals del segle XVIII, no difereix massa del que Vilar descriu per a Barcelona: control dels preus dels productes oferts als establiments que arrendava l'Ajuntament, mitjançant una subhasta a finals d'any. Però, qui exercia aquest control? Formalment, aquesta era una de les principals funcions dels ajuntaments de l'Antic Règim, que tenien el monopoli de la venda dels productes alimentaris bàsics deficitaris (eren alguns dels seus propis; el més comú i generalitzat era el de la venda de pa, però n'hi havia d'altres a cada municipi en funció de la capacitat productiva local). Aquest monopoli comportava, a més del dret, l'obligació d'assegurar el proveïment del producte. En aquells anys de finals del segle XVIII, a Sabadell se subhastaven sis drets i obligacions de venda o propis: el de la fleca, el de la carnisseria, el de la taverna (on es venia el vi), el de l'oli (molt important ja que era necessari per a la manufactura), el del gra i el de la pesca salada. Cal remarcar que la nòmina dels establiments municipals de venda a la menuda dóna indicis del règim econòmic de la comunitat, dels dèficits i de l'especialització productiva, i també indica el grau de monetització i de diversificació. No són els mateixos ni

es regeixen pels mateixos controls els propis de Vic, de la Cerdanya o de Tortosa, per exemple, que els de Sabadell.

Pel que fa a Sabadell, hem pogut constatar accions populars orientades a incidir sobre els preus i sobre altres condicions del mercat de productes alimentaris bàsics i, així, aproximar-nos a comprendre els objectius específics que guiaven aquestes accions i, fins i tot, el seu resultat en alguns casos. Són constatacions que sorgeixen de l'estudi de la documentació administrativa municipal, no sempre prou explícita; però, sobretot sorgeixen de la narració del metge Antoni Bosch i Cardellach (Sabadell, 1758-1829), que aporta claus extraordinàriament clares per refrendar les hipòtesis de Thompson, citades al principi. Naturalment, el que cal és comprendre la funcionalitat de les normatives, el sentit dels drets o costums vigents que, com dèiem, poden semblar incomprendibles, però que tenen una lògica pròpia útil i operativa.

CONTROL I CONFLICTIVITAT: LES TABES DELS ARRENDAMENTS

Els ajuntaments establien anualment, en general, les condicions reguladores per cada arrendament abans de subhastar-lo, en funció de les conjuntures i les pressions que rebien. Les condicions de cada arrendament s'aplegaven en un document anomenat taba, que es difonia uns dies abans de la subhasta. Els arrendataris dels establiments municipals estaven obligats a subministrar el producte compromès en les condicions enumerades a cada taba. Hem incorporat a l'annex dues de les tabes d'arrendaments de Sabadell dels anys comentats, la de la fleca de l'any 1781 i la de la carnisseria de 1789.

Les pressions, més o menys explícites segons el cas, es concentraven en el moment de l'arrendament, en funció d'interessos diversos. El veïnat i, teòricament, l'Ajuntament forçaven majors beneficis pels consumidors (preu i qualitat, sobretot). Naturalment, el veïnat no era un bloc homogeni ni tampoc l'Ajuntament, com ens ha mostrat el cronista Bosch i Cardellach en relatar els episodis d'aquells anys. Una part de l'Ajuntament (els diputats), des del 1766, sorgia de l'elecció en segon grau per part dels veïns contribuents (Torras i Ribé, 1983), i veurem que la seva actuació estava més d'acord amb els interessos veïnals que la d'alguns regidors designats. Alguns responsables de l'Administració actuaven de manera partidista, defensaven els interessos de grup o de lucre personal. D'altra banda, l'Ajuntament tenia present els interessos recaptadors del comú ja que els ingressos dels propis constituïen la base de la hisenda local. I els arrendataris també tenien present els seus interessos: treure el màxim benefici de l'obligació contraïda de proveir, donar un preu just i una qualitat acceptable. Però, la pressió pel compliment de les condicions es mantenia durant tot l'any i el veïnat actuava si se'l defraudava; podia produir-se un canvi d'arrendatari en una situació d'extrem desacord; però, també, com realment va passar a Sabadell en aquells anys, podia comportar el desgast dels responsables de l'Administració, recriminats des d'instàncies superiors. Per aconseguir això, els veïns tenien els seus recursos: el clam o l'avalot, amb més freqüència, i el motí, en el cas més greu.

Les tabes contenen una part dels criteris reguladors que aplicava l'Administració per al control del mercat local de productes alimentaris bàsics; una altra part, tradicionalment acceptada, no calia especificar-la. Les pressions i, donat el cas, la conflictivitat incidien en aquestes condicions,

especialment en el preu. Com veurem en analitzar la conflictivitat a Sabadell, els veïns podien forçar que s'aturés la puja en la subhasta i s'acceptés una rebaixa del preu. Així doncs, el funcionament del mercat local a cada moment era fruit d'un consens, i les tabes reflectien els acords, el pacte resultat del conflicte i el conveni. S'hi enumeraven les condicions, no solament les administratives, sinó també les relatives a preus, qualitat, productes disponibles, control de pesos i mesures, marges de beneficis i altres. La gran diversitat de tabes mostra les necessitats de cada moment i l'equilibri dels interessos en joc.

La pressió i la conflictivitat, continuada i habitual, es manifestava quan algun agent considerava que no es complien els acords continguts en la taba; i fou extraordinària, sobretot, en moments de crisi d'abastament (la més coneguda va ser la de finals de febrer i començaments de març de 1789, que va desencadenar motins de pa a Barcelona (Moreu-Rey, 1967; Castells, i, 1970) i a altres llocs, entre els quals destaca Sabadell, com veurem). L'anàlisi d'alguns episodis de conflictivitat a Sabadell entre 1787 i 1790, un període de gran dinamisme social que destaca en relació al període analitzat (de mitjan segle XVIII a mitjan segle XIX), ens aproxima a comprendre els interessos en joc en el mercat local de productes alimentaris bàsics, les diverses formes d'expressió dels desacords, els mecanismes de la negociació comunal, el contingut de les fórmules reguladores i la dinàmica del control del mercat local.

En el bienni crític de 1787-1789, especialment l'any 1789, va tenir lloc «la crisi més colpidora» (Vilar, 1975, vol. III, p. 445). Sabadell va viure els conflictes més aguts del període. La conjuntura de 1787 ja fou crítica (al juny, va caure el mercat a l'engròs d'aiguardent i la construcció a Barcelona s'aturà sobtadament); era una situació suavitzada pel fet que aquell any, com l'anterior, les collites van ser bones (Vilar, 1975, vol. III, p. 468). En el cas de Sabadell, veurem les repercussions d'aquestes caresties en analitzar primer la dinàmica generada a l'entorn de la carnisseria, i després els conflictes de la fleca.

EL CONTROL DE LA CARNISSERIA

A Sabadell, a finals de 1787, es posaren en marxa com cada any els mecanismes d'arrendament de la carnisseria del comú, l'única fins que el 1817 es va autoritzar l'existència d'altres venedors de carn. A la subhasta, que s'acostumava a tancar un diumenge, hi concorrien en general tractants de bestiar; aquell any hi havia dos interessats, un dels quals va denunciar a l'intendent el fet que s'hagués tancat l'acord sis dies abans del dia anunciat pel pregoner. El metge Bosch i Cardellach, cronista excepcional dels fets, deixà escrit que «suposaban alguns que [qui havia arrendat la carnisseria] estava aliat y unit ab los intereses de dit arrendament, no se si ab lo notari Mimó [aleshores secretari de l'Ajuntament] o algun altre» (Bosch, 31 de desembre de 1787). Per ordre de l'intendent, s'hagué de fer un altre cop la subhasta d'arrendament de la carnisseria, a la qual novament concorregueren els dos interessats. Convé destacar especialment que, finalment, en aquesta ocasió enlloc d'acceptar pujar el preu de l'arrendament, es va considerar la major rebaixa del preu de venda de la carn: «abaixaren alternadament tant las carns de preu, que se contaba importaria més de 200 pesetas al any la rebaixa» (Bosch, 31 de desembre de 1787). Al desembre de l'any 1788, Bosch parlava d'un acord no aconpleert en relació al preu de les «menuderies» (les parts de menor preu, com cap, potes, etc.):

En la tabba de la carniceria se advertia que las menuderas de tot un cap de bestiar se havian de vendre al preu de una lliura de moltó. Però en tot aquest any se vengueren a un real més de dit preu, que al cap del any importaba cerca de 90 lliuras (Bosch, desembre de 1787).

Segons Bosch, s'havien comès altres irregularitats a la carnisseria durant aquell any 1788. Al febrer, el carnisser enganyà la clientela venent ovella enlloc de moltó, «en aquest temps de quaresma, constà, per Jaume Salas que rebia las pells, que sempre se vengué en la carniceria ovella per moltó» (Bosch, febrer de 1788).

L'any següent, el juliol de 1789, quan feia pocs mesos de l'esclat del motí del pa, del qual parlarem més endavant, el diputat del comú va intentar sancionar el carnisser pel fet d'enganyar en el pes, però no ho va aconseguir «per la protecció del batlle, Mimó i sos aliats» (Bosch, 19 de juliol de 1789).

A principis de desembre de 1789, la subhasta de la carnisseria no tingué postor perquè, en el context de pressió popular que s'estava vivint, les condicions imposades no eren acceptades pels possibles arrendataris. Però, a finals del mateix mes, un avalot veïnal va aconseguir que se celebrés la subhasta (l'encant) de la carnisseria i que les ofertes es fessin amb una rebaixa del preu de la carn, i així es desestimà l'opció que interessava a una part de l'Ajuntament, amb connivència amb algun dels postors, d'aturar la rebaixa dels preus del producte en una determinada quantitat i, a partir d'aquell moment, pujar el preu de l'arrendament (Bosch, 20,24,26 i 28 de desembre de 1789). Amb paraules de Bosch, aquests eren els termes del conflicte, en la darrera fase, l'últim dissabte de 1789, el dia 26 de desembre:

Se ajuntà lo Ajuntament en la entrada de casa Amat de la plassa, ahont se encantaba la carniceria. Isqueren tots dos competidors i, anant mútuament abaixant lo preu de las carns, improvisament posà Ubach 25 lliures més de dita al arrendament, en lloch de abaixar la carn. Lo Ajuntament li acceptà la dita, molt a disgust de Torres i Fontanet [els diputats de representació veïnal], que clamaban no podia lo Ajuntament desdir-se del que havia fet publicar a veu de pregoner i era de utilitat pública. Se alborotaba també lo poble expectador, de entre lo qual isqueren los senyors Manuel Juncà, Joseph Salt, Joan Torras, tintorer, Matias Salas i Josep Anton Borrell; demanant lo permís, entraren dins lo Ajuntament, exposaren quant oposada a son honor i al bé públich era tal determinació; que lo poble no podia permetrer-la; i que, a no revocar-se la determinació de prendre més dita de arrendament, donarian desde luego part a Superior. Ab assò se retractà lo Ajuntament, no admeté la dita antes admesa i continuaren en rebaixar las carns (Bosch, 26 de desembre de 1789).

En la següent sessió, el dia 28, finalment s'atorgà la carnisseria en arrendament, amb una gran concurrència de veïns que clamava per decidir en quins mesos la carn havia de ser més barata. El cronista Bosch i Cardellach ho va descriure de la següent manera:

Se alliurà lo arrendament a major rebaixa de carns [...]. Lo concurs que assistí a las horas fou numerós i del més lluit. I, sobre quins mesos se entenia per dar la carn més barato, alsà la veu lo concurs. I per aquietar-lo fou precís quel Ajuntament fes publicar a veu de pregoner que serian qualsevols mesos [que] volgués lo arrendador, ab tal que fossen seguits (Bosch, 28 de desembre de 1789).

En aquests episodis percebem, doncs, l'organització veïnal i l'actuació d'uns comissionats. I, també, la divisió dins l'Ajuntament, en especial la dissidència dels diputats, els únics càrrecs municipals electius que s'oposaven a les maniobres d'altres regidors. Constatem interessos oposats, aparentment, per moltes bandes. Uns veïns pressionaven per la rebaixa dels preus. Un sector de l'Ajuntament, els regidors no elegits, defensava l'augment de l'arrendament de la carnisseria i, així, assegurava un major ingrés a la hisenda municipal (i un menor risc de repartiments extraordinaris entre els majors impositors, quan la hisenda no podia fer front a determinades despeses), i també afavoria algun dels postors, potser a canvi d'algun tipus de favor o benefici. Per la seva banda, cada un dels postors defensava la possibilitat de treure el màxim rendiment de l'arrendament. Observem, també, algunes aliances (entre veïns i diputats, entre la resta de l'Ajuntament i algun dels arrendataris). Finalment, com s'havia posat de manifest en alguns estudis, es constata que a Sabadell s'exercien diferents graus de pressió popular: el motí, l'avalot i el clam.³ Són actuacions convingudes de manifestació del desacord social, acceptades per tradició i no sotmeses a mesures repressives. Com veurem més endavant, la repressió que s'exercí sobre els amotinats a Sabadell pel conflicte del pa, a començaments de març de 1789, no es basava en el fet de l'amotinament, sinó en algunes actuacions concretes, com l'assalt a la fleca i l'intent de cremar-la, o el robatori del pa que encara hi havia. En el primer moment, «no se féu ningun pregó ni amenaça», tot i que hi havia tropa, a la qual només es demanà d'estar previnguda (Bosch, 1 de març de 1789).

La conflictivitat i la negociació en l'arrendament de la carnisseria, tot i la seva intensitat, sovint resten en un segon pla, darrera del motí del pa de 1789, el qual, pels seus excessos i per coincidir amb motins similars a Barcelona i altres localitats, va requerir la intervenció de la Reial Audiència. Però, les protestes contra la carnisseria del comú van incorporar-se a les del motí del pa (Bosch, 2 de març de 1789). Durant els anys que comentem, entre el 1788 i el 1799, la carnisseria tingué tres arrendataris. En la subhasta següent al motí del pa, a finals de 1789, l'arrendatari de la carnisseria es retirà; havia estat qüestionat i vetat, almenys moralment, per continuar. Va entrar un nou arrendatari que, amb el seu gendre, va mantenir l'arrendament durant set anys, fins a la subhasta de desembre de 1796, quan, segons el cronista Bosch i Cardellach, la pressió veïnal va fer desestimar les ofertes d'Ubach o del seu sogre Barata, i va forçar la concessió de la carnisseria a un nou arrendatari.

Abans, però, alguna de les subhastes havia estat discutida. El 1790 es va posar de manifest la manipulació del grup del batlle i el notari per admetre un augment del preu de l'arrendament i, a més, per mantenir-hi Ubach (Bosch, 19 de desembre de 1790). No hi hagué, o no la recull Bosch i Cardellach en el seu dietari, una reacció veïnal. Caldria aprofundir en la complexa relació que s'establí entre alguns implicats en el motí del pa de 1789, i el batlle i el notari, que intervingueren en la seva defensa davant la Reial Audiència,⁴ per trobar, potser, una explicació a aquesta passivitat. A finals d'agost de 1794, se subhastà la carnisseria i, novament, hi hagué un descontentament veïnal; però l'absència o, més exactament, la retirada d'un postor anul·là qualsevol possibilitat de canvi, malgrat el clam popular a favor d'aquell postor alternatiu (Bosch, agost de 1794). Durant l'any

3. En relació als models de mobilització popular, vegeu TILLY (1995).

4. Hi ha alguna referència d'això a BOSCH. La sentència fou dictada el desembre de 1791.

1796, hi hagueren queixes veïnals pel funcionament de la carnisseria i, com hem dit, fou l'últim any dels arrendataris Ubach i Barata, que comptaven amb el suport d'un sector de l'Administració municipal.⁵ Es vengué la carn més barata, amb permís municipal, però en mal estat; es donava moltó, la qualitat més cara, a preu de crestat; però, segons deien els veïns, només perquè es donava una carn per una altra o perquè tenia una partida deficient (Bosch, 24 de juliol i 8 d'agost de 1796). Finalment, a la subhasta de finals de 1796, la pressió popular aconseguí un relleu en la carnisseria, malgrat l'explícita oposició del notari Mimó.

Se rematà lo abast del propi de la carniceria a favor de Anton Argemir, per dues-centes lliures de arrendament y vendre lo crestat o ovella de deu carniceras a set sous tres diners, y lo moltó a vuit sous sis diners. Tingué per competidor a Jaume Ubach [l'arrendatari dels anys anteriors], al qual afavoria una petita part de Ajuntament, ab pactes al parèixer no ventatjosos al públic; però sediren a la rahó seguida per los demás. Ubach no se obstinà. Y finalmente se declarà que los companys de Argemí no eran de Vich com ell deya, sinó Miquel Busquets y son sogre. Lo que fou aplaudit per molts per eixir de la esclavitut de comprar la carn cara, com sempre lograva Ubach, per no tenir competidor y ser afavorit del Ajuntament. Mimó, notari, se declarà en contrari (Bosch, 11 de desembre de 1796).

Així, l'arrendament pel proveïment de carn durant l'any 1797 es va limitar a dues-centes lliures i es van rebaixar els preus. Se l'endugué Miquel Busquets, el fill del flequer que havia plantejat feia uns anys un plet a l'Ajuntament i del qual parlarem en analitzar el motí del pa de 1789, juntament amb el seu sogre i Anton Argemir. Aquest relleu, com hem vist, «fou aplaudit per molts», però per inexperiència i ambició, entre altres circumstàncies, aquest equip va cometre errors, com el de comprar carn a França, en excés. Es produïren alguns clams, i un reajustament dels preus i qualitat de la carn (Bosch, 1 i 7 de gener de 1797). Tanmateix, van gestionar la carnisseria uns quants anys, almenys fins el 1799. Més endavant, Barata i Ubach van tornar a arrendar la carnisseria (Bosch, 8 de novembre de 1802).

ELS CONFLICTES DEL PROVEÏMENT DEL PA

Pel que fa al proveïment del pa i a la conflictivitat que va generar en els anys vuitanta i noranta del segle XVIII, veurem que l'episodi més rellevant va ser el motí del pa de 1789, desencadenat a Sabadell el primer dia de març. Recordem que aquest fet s'inscriu en un any i, especialment, uns mesos de carestia. Com s'ha dit, la crisi afectà bona part d'Europa i constituí el rerafons del moviment revolucionari francès; però, al nostre país no es va desencadenar un canvi revolucionari de model d'estat, sinó que el motí popular de 1789 s'ha d'inscriure entre el conjunt de mobilitzacions de l'Antic Règim destinades a controlar el mercat i exigir a l'Administració l'abastament necessari, amb preus i qualitats acceptables. A Barcelona, escassejava el pa i la Reial Audiència va autoritzar un augment del preu (o, el que és igual, el despatx de peces més petites al mateix preu d'abans), que l'Ajuntament va fer públic i que va tenir com a resposta un motí iniciat el dissabte 28 de febrer,

5. «Es cert que lo Ajuntament daba la mà al arrendador, en tot» (Bosch, 8 d'agost de 1796).

amb la crema de barraques de venda de pa i, fins i tot, del pastim (Moreu-Rey, 1967; Castells, I., 1970). L'agitació s'escampà a cap altres viles. L'endemà diumenge, després d'haver començat a Barcelona, cap al tard, una colla de la classe plebea s'amotinà a Sabadell:⁶

A mitja tarda, alguns vinguts de Barcelona notificaren lo alborot que succeïa en dita ciutat. Ab això se acaloraren los ànimos dels descontents. Alguns de la ínfima plebe se juntaren cap al tart en la plassa; comensaren a cridar a altas veus que volían que Busquets vengués pa i que Gurillas fos tret de Sabadell [...] Busquets vengué pa a tots, pagant la major part son just preu. Acabat lo pa de Busquets, se encaminaren los amotinats a la fleca del Comú, ahont deyan que volían matar a Gurillas. Trobant la porta tancada, pretengueren, ab relas i pedras, derribar las portas. Portaban palla i picaban foch per cremar-la. [...] Se tirà un tros de porta en terra; entraren los amotinats i robaren tant quant pa encontraren, sens cometretr altre violència (Bosch, 1 de març i seg. de 1789).

Podem comprendre millor aquests esdeveniments si els situem en el context de permanent tensió i negociació entre veïns, govern municipal i arrendataris, per tal que els serveis de proveïment alimentari local es duguessin a terme d'acord amb els criteris «morals», tradicionals i que, en part, constaven en les tabes.

A Sabadell, aquell any 1789, no s'havia arrendat la fleca, sinó que la portava l'Ajuntament, el qual havia acordat amb algú (per amistat, acusa el cronista Bosch i Cardellach) la compra de blat i farina, i havia llogat un venedor, un tal Gurillas (Bosch, 1 de gener de 1789). A primera vista, aquest comportament podia respondre a les precaucions necessàries en un any de mala collita; però, la negligència en el moment de l'arrendament i algunes actuacions poc clares d'una part de l'Administració, provocaren el descontentament popular que conduí al motí en el moment més agut de la carestia. Un diputat del comú es posicionà molt clarament contra el sector de l'Ajuntament implicat en les irregularitats un sector que, finalment, després del motí, va ser rellevat (Bosch, 20 de març de 1789). Possiblement, per les dimensions de Sabadell (2.212 habitants el 1787), i per la implicació tan directa que tenia el veïnat en els serveis d'abast de l'Antic Règim, les actuacions i les maniobres de persones i grups eren acceptades o rebutjades amb coneixement de causa. Des de principis d'any, a Sabadell, hi havia tensió i, durant el mes de febrer, es produïren alguns clams contra els preus, el pes i la qualitat del pa de la fleca del comú: els preus eren els mateixos que els de Barcelona, però la qualitat era pitjor. Mentrestant, un flequer, Gabriel Busquets, que havia estat arrendatari fins l'any anterior, exhibia un permís de lliure venda refusat per l'Ajuntament (el qual iniciava un plet per això), i despatxava fora de la vila. Se sospitava que el flequer del comú feia dos tipus de pa moreno (possiblement, ja estava prohibit elaborar pa blanc, com s'havia fet en altres ocasions crítiques) i donava el bo als rics;⁷ les fonts no ens diuen si els cobrava més, però la diferència de qualitat, en aquestes circumstàncies de carestia, ja era ofensiva entre el veïnat i contradeïa la imatge igualitària basada en el consum del

6. Vegeu una narració detallada a BUSTAMANTE, CONEJERO i TARRUELLA (1989); i, també, la interpretació personal de A. CASTELLS (1975).

7. En relació amb la importància del pa i el greuge que suposava la distribució de pa dolent, a París, el segle XVIII, KAPLAN (1996), p. 2-3: «The presence of bad bread in the markets or shops was an intolerable affront and menace. It signified either an act of social crime or a mark of social breakdown, two different levels of crisis. As sure as rising prices, inferior loaves announced disarray». THOMPSON (1995), p. 218-221, també introdueix la idea, pel que fa a Anglaterra, al segle XVIII, que la composició del

mateix pa. A més a més, escriu Bosch, el flequer era desconsiderat amb la gent (Bosch, 1 i 2 de gener de 1789).

Continuaba en clamar lo poble contra la mala qualitat de pa. Altres pretenien que lo pa era corresponent. Altres probaban que se feyan dos qualitats de pa moreno; la més inferior per los més despreciables i altra per los més acostats. Lo majordom Gurillas [el que despatxava el pa] irritaba sobradament a la gent responnent a altas veus que'ls faria menjar merda, fems, etc., i que, altrament, anàsen a buscar-ne a altre part –sent aixís que ningú altre ne podia vendre (Bosch, 25 de febrer de 1789).

Cal tenir present que, des de principis d'any, el flequer Gabriel Busquets s'havia instal·lat fora de la vila i venia un pa més bo que el de la fleca del comú. Guanyà molta clientela fins que, en el mes de febrer, li va ser prohibida la venda, atenent-se al dret de monopoli dels establiments del comú.

Vingué la justícia de Tarrassa e intimà al dit Gabriel que se derribàs la barraca i no se vengués pa en ella [...]. Gabriel Busquets protestà, requestà a dit justícia [...]. Però des de alashoras en abant ja mai s'i ha tornat a vendre pa (Bosch, 2 de febrer de 1789).

Amb aquests precedents, l'1 de març, amb la notícia del motí de Barcelona, s'aplegà gent a la plaça que cridava contra el venedor de la fleca del comú i demanava que Busquets pogués vendre pa. Cal comprendre que no es tractava d'una posició prematura a favor de la introducció d'uns nous codis comercials, els del mercat lliure capitalista, i menys encara el refús dels sistemes de regulació tradicionals vigents. Es tractava, precisament, de fer aplicar aquestes regulacions, entre les quals figurava, en cas de carestia, fer possible que qualsevol pogués vendre.⁸ Els amotinats iniciaren una sèrie d'accions que foren finalment aturades pels caputxins. No eren accions irracionals, sinó que el grup d'amotinats s'adreçà als llocs on podia haver-hi pa o blat, és a dir, el magatzem municipal de blat i la parròquia (Bosch, 1 de març de 1789).

Davant de les diferents formes de protesta veïnal, cal remarcar l'actitud de normalitat amb que eren rebudes, fet que prova que no eren situacions extraordinàries, sinó previstes en el conjunt de les relacions i tensions socials comunals. Recollien un grau elevat de consens i la seva expressió no s'impedia, excepte els actes de violència afegida, com cremes, assalts, amenaces personals, etc. En el cas que comentem, és molt interessant analitzar la resposta donada per l'Administració. Podem deduir que s'esperava que afrontés la situació, obrís una àrea negociadora i acudís a parlar-ne,

disarray». THOMPSON (1995), p. 218-221, també introdueix la idea, pel que fa a Anglaterra, al segle XVIII, que la composició del pa, amb una jerarquia presidida per la farina blanca de blat, reflectia «en parte, grados comparativos de pobreza, y en parte, condiciones ecológicas». Però, la preferència pel pa blanc no era solament d'estatus, sinó basada en profundes creences sanitàries: «Se insinúa que los trabajadores acostumbrados al pan de trigo no podían en verdad trabajar —sufrían de debilidad, indigestión, o náuseas— si se les forzaba a cambiar al pan hecho con mezclas más bastas» (i aporta citacions documentals de l'època).

8. La provisional autorització de la lliure venda d'altres proveïdors, que deixava en suspens l'exclusivitat de l'arrendador, era un dels mecanismes de l'Administració local o supralocal de l'Antic Règim per tal de regular les situacions de carestia, molt abans que es plantegés el lliure comerç com a sistema general. Vegeu, per exemple, CASTRO (1987), p. 202, que fa referència al proveïment de pa a Madrid, en el segle XVII. La introducció de productes, també regulada, actuava contra la manipulació dels preus.

però només ho feren alguns, «de la Justícia [local] sols comparegué lo regidor Decano, lloctinent de Batlle i, molt poch, lo regidor Manent», «ab rahons pacíficas», sense prou crèdit. L'equip de govern havia actuat amb molta passivitat i ara calia alguna cosa més que paraules: autoritzà que Busquets proveís de pa (però, Busquets es resistia; tenia obert un plet amb l'Ajuntament i deuria voler utilitzar a favor seu aquesta situació). Altres, hem de creure que sentint-se acusats, s'amagaren (l'agressivitat veïnal només la concentraren quatre o cinc). Calgué la presència dels caputxins, «amb atxes»; de nit i en una situació excepcional, aquests actuaren com a mediadors, «ab exortacions i prèdicas». El primer dia s'aconseguí posar en marxa una regulació d'emergència: l'entrada lliure de pa que, en aquells anys, era el que demanava la població (que no s'ha de confondre amb la lliure venda en un sentit liberal econòmic), malgrat que l'arrendatari de la fleca pogués resultar perjudicat; i el segon dia, s'aconseguí l'acomiadament del flequer del comú, a més d'estendre les exigències a la carnisseria, de la qual també hi havia queixes (Bosch, 1, 2 i 3 de març de 1789).

[L'endemà del motí, dilluns] al dematí, cerca las onse, corrent una veu que hi havia uns carros que se'n volian portar lo blat del Comú de casa Pere Llobet, corregueren alguns menestrals alborotats per impedir-ho. Però era una equivocació i tothom se'n tornà pacíficament. A la tarde se portà tot lo blat a la Casa de la Vila i allí se vengué promptament a un just i equitatiu preu. Al vespre, comensaban a alborotar-se alguns ànims quant lo Ajuntament feu fer un pregó públich dient que desde luego Gurillas seria fora de Sabadell, ab sa família; que Busquets vendria pa llibrement; que Llorens Pont cuydaria la fleca del Comú, ja en la mateixa nit; que se ohiria a qualsevol que tingués queixa contra lo carnicer; i que se alliuraria lo arrendament de la carniceria a qualsevol que vengués la carn més barato del preu corrent. Motivà aquest pregó un recado, que dos caputxins portaren a casa lo regidor Decano, dient que si no feyan fer aquest pregó i executar-lo, moririan indispensablement quatre o sinch dels que governaban la vila. Aixís ho digueren los del Ajuntament, però los pares caputxins ho negan per la major part. Entretant lo Ajuntament sols havia pres la determinació de recullir las armas de la vila i avisar a la tropa que estigués previnguda. No se practicà altre diligència, ni se rondà de nit. Se digué que, per la seguretat, havian dormit dos caputxins en la Rectoria, dos en casa Notari Mimó i dos en casa de Xerevia [sobrenom del síndic procurador, afí al batlle i al notari]. Però tot, desde a las horas en abant, estigué en profunda pau (Bosch, 2 de març de 1789).

Per pal·liar aquella crisi, a Sabadell s'autoritzà provisionalment la venda lliure de pa per part del flequer Busquets, abans esmentat, i una revisió dels preus. Les autoritats locals havien mantingut una culpable passivitat. Vint dies després del motí, el Govern municipal fou rellevat i uns nous càrrecs, acompanyats del vicari, recorrien la vila i el seu terme, requisant cereals que posaven a la venda. Durant bona part del mes d'abril, s'intentà taxar el preu del pa de la fleca del comú i ajustar la seva qualitat mitjançant diversos escandalls, els quals no foren acceptats pel flequer ni, finalment, pel mateix Ajuntament, que considerà que no era necessària una qualitat tan bona com la que es taxava, perquè era cara. Per això, l'Ajuntament optà per constituir una junta benèfica, que implicava la parròquia i els principals contribuents. La junta s'encarregà de comprar blat, fent un censal a la comunitat parroquial, i amb aportacions dels que la composaven; també, actuà contra els revenedors, etc. Cap a finals d'any, fins i tot es van poder donar pans més grans pel mateix preu, perquè el balanç de la junta semblava positiu. Com veiem, foren mesures que van actuar

contra l'acaparament, amb requisos quan la situació era més greu, i sobre els preus; i es va fer de manera excepcional, en un any de crisi, amb la constitució d'una junta benèfica.

Si globalitzem, i avancem hipòtesis encara poc confirmades, sembla que observem a Sabadell, en el període estudiat, una major acció de control i més conflictivitat veïnal vers la carnisseria que vers la fleca. Però, la carestia de 1789, el descontentament acumulat i la notícia de la mobilització barcelonina, van fer esclatar un motí de protesta per les deficiències del proveïment del pa, aleshores no arrendat, sinó que el portava directament l'Ajuntament. No hi ha, de moment, prou estudis per comparar i, potser, per diferenciar entre generalitats i particularitats. Aquest comportament desigual l'hem vist en els moviments de 1789: la conflictivitat popular relacionada amb la fleca va dirigida principalment contra l'Administració; en canvi, la conflictivitat relacionada amb la carnisseria, pressionava l'Administració i també l'arrendatari de la carnisseria, amb uns criteris de base possibilista i de control de qualitat i preus. Intentant plantejar hipòtesis de treball, a partir de l'anàlisi microhistòrica que estem fent, creiem que la presència del flequer Gabriel Busquets, amb uns interessos que no coincideixen amb els del sector popular, però que no els lesionen, i amb una actitud —i capacitat— desafiadora vers l'Administració, imprimeix un caràcter específic a la conflictivitat relacionada amb el proveïment del pa a Sabadell. Comencen a aparèixer les complexitats de la crisi d'un sistema i sembla que Busquets va saber trobar els aliats adequats per fer que les circumstàncies canviants l'afavorissin. La seva trajectòria és un exemple de mobilitat econòmica i social ascendent; passades unes dècades i iniciada la transformació liberal, els Busquets són rics; fins i tot, els trobem en accions benèfiques i paternalistes, desmarcats dels sectors populars que, com hem vist, els havien donat suport en els episodis estudiats de finals del segle XVIII.

MERCAT LOCAL I PACTE SOCIAL

La negociació del conflicte social desencadenat a l'entorn del mercat local de productes alimentaris bàsics, centrava la vida política de la comunitat. Hem vist alguns episodis que mostren la conflictivitat inherent en la negociació dels diferents interessos en joc. I la funció jurídicoadministrativa de les tabes, unes regulacions que tenen una lògica interna no capitalista, d'economia dirigida, més atenta a una sèrie de funcions socials que a les estrictament econòmiques. Les tabes regulaven, entre altres coses, la seguretat en l'abastament alimentari local, la salubritat dels aliments, els preus i les mesures; dedicaven la seva atenció a pobres i malalts; i feien possible i complementària l'activitat econòmica dels diversos actors del mercat: proveïdors, arrendataris dels serveis municipals, venedors, productors particulars amb excedents, marxants ocasionals, firaires...

Les regulacions no eren sempre les mateixes, podien variar a cada arrendament i cada final d'any, i sorgien de la dinàmica socioeconòmica local. Així, davant d'una mateixa problemàtica, amb diverses possibilitats de fer-hi front, la resposta particular donada en una localitat era conseqüència de la relació dels diversos interessos socials i econòmics afectats a cada moment. Després, qui assegurava el compliment de la decisió adoptada era l'Administració municipal, que també era part interessada, pel fet que la hisenda local es nodria fonamentalment dels arrendaments dels establiments. L'Administració local tenia una gran autonomia en aquests afers, amb la supervisió de les successives instàncies superiors (corregiment, Reial Audiència, Consell de Castella). Així, el

mercat concretava i reflectia el grau de consens veïnal, i mantenia oberta la possibilitat de conflicte i reajustament dels acords sobre els quals es basava el seu funcionament. La major o menor seguretat en el proveïment i la seva qualitat i preu afectaven directament les condicions de vida de la comunitat. El resultat de la negociació sobre els preus incidia en el repartiment dels costos socials de l'abast local. Segons les prioritats adoptades, s'accentuaven o no les desigualtats socials.

Així doncs, estaríem davant d'un mercat que té un significat més ampli que la seva realitat física i funcional d'assegurar i regular l'abastament bàsic de la comunitat. Era la instància que posava en relació el poder local amb els veïns, que sintetitzava les tensions econòmiques i polítiques locals i que expressava la concepció del poder responsable i paternalista (Thompson, 1995, p. 222 i seg.) i el joc de responsabilitats i exigències que aquesta concepció comportava.

En paraules de Thompson, que traduïm:

És possible detectar en quasi tota acció de masses, en el segle XVIII, alguna noció legitimadora. Amb el concepte de legitimació vull explicar que els homes i les dones que constituïen la multitud creien defensar drets o costums tradicionals i, en general, que tenien el suport d'un ampli consens de la comunitat. En ocasions, aquest consens popular es veia confirmat per una certa tolerància per part de les autoritats, però en la majoria dels casos, el consens era tan fort i enèrgic que anul·lava les inquietuds de temor o deferència.

El motí de subsistències a l'Anglaterra del segle XVIII va ser una manera molt complexa d'acció popular directa, disciplinada i amb clars objectius. Saber fins a quin punt aquests objectius van ser assolits [...] és un problema complex [...]; però, almenys es pot plantejar, enlloc de negar-lo i abandonar-lo sense cap examen, i esperar poder-hi aprofundir quan siguin identificats els objectius propis de la multitud (Thompson, 1995, p. 213 i seg.; la citació és de la p. 216).

El caràcter de la conflictivitat observada a Sabadell, en aquestes dècades de finals del segle XVIII, és l'expressió de la capacitat política i social de la comunitat per actuar sobre els preus en una economia de mercat local controlada. Una acció que intentava forçar una política econòmica de «preu just», negociat entre els sectors implicats, en un marc de criteris comunitaris i de drets tradicionals, en el qual s'atorgava a l'Administració local la responsabilitat del proveïment, la intervenció en la negociació de la conflictivitat, l'assumpció i la solució dels dèficits econòmics que es podien generar, la qual comportava la reducció de la capacitat recaptadora de la hisenda municipal i el risc de repartiments extraordinaris entre els majors contribuents.

En síntesi, el mercat local de productes bàsics assegurat pels arrendaments municipals dels establiments que l'Ajuntament tenia com a propis, era una de les principals ocupacions (i obligacions) dels ajuntaments i, a més, el rendiment d'aquests arrendaments era la principal font d'ingressos per a la hisenda municipal. Els ajuntaments arrendaven el dret i l'obligació, en el sentit estricte del terme, ja que l'arrendatari d'un servei de proveïments estava obligat a assegurar l'activitat durant tot el període indicat en el contracte i amb les condicions que s'havien acordat prèviament en la taba. Però, els mercats locals eren, a més, el principal eix de la negociació econòmica i social de l'Antic Règim.

Els mercats funcionaven en termes no només monetaris, sinó que introduïen criteris d'altres tipus, legítims per la tradició. En el mercat confluïa una part molt important de la dinàmica social de l'Antic Règim, la qual no solament era advertida en els moments més conflictius, sinó també percebuda de manera permanent. Cal entendre el mercat local com a marc que feia possible el conflicte i la negociació social; un espai i una negociació que incidien sobre mecanismes econòmics ja que els regulaven d'acord amb criteris no econòmics, sinó socials i de moral tradicional. Thompson escriu:

Si el mercat va ser un camp de batalla de la guerra de classes, en la mateixa mesura que ho foren la fàbrica i la mina durant la revolució industrial, aleshores l'amenaça del motí afectaria la situació total del mercat, no solament en els anys d'escassetat, sinó també en els de collita normal, no solament en pobles destacats per la seva aptitud pel motí, sinó també en llocs petits on les autoritats desitjaven preservar una tradició de pau. Per molt que, meticulosament, quantifiquem les dades disponibles, aquestes no ens poden mostrar fins a quin nivell haurien pujat els preus si s'hagués eliminat totalment l'amenaça del motí (Thompson, 1995, p. 271).

I Kaplan, que ha estudiat el proveïment del pa a París, encara precisa més: el pa era, simbòlicament, el centre de la vida social, econòmica i política.⁹ Per això, la conflictivitat a l'entorn del seu proveïment esdevé un element essencial per comprendre la transformació social i els canvis econòmics, culturals, de valors, de comportaments, de formes d'organització, entre altres, que la transició cap a la societat capitalista va comportar.

El mercat tenia una dinàmica complexa en funció de la diversitat d'interessos en joc. Aquesta exposició al detall mostra alguns elements nous i significatius per comprendre millor la dinàmica sociopolítica de finals de l'Antic Règim i els mecanismes de pressió comunal pel control del mercat local de productes bàsics.

El conjunt d'esdeveniments observats a Sabadell, a les darreres dècades del segle XVIII, amb l'ajut d'una relectura atenta de la crònica que en fa Bosch i Cardellach, i dels documents conservats, ens presenta les mobilitzacions socials de l'Antic Règim, no com a irracionals o espasmòdiques, amb episodis incomprensibles de violència gratuïta,¹⁰ com són considerades per un corrent de la historiografia europea, sinó que reforcen la interpretació presentada fa algunes dècades per E. P. Thompson (corroborada per altres historiadors i que veiem confirmada a Sabadell), que considera els motins com una acció popular directa, disciplinada i amb objectius clars, de manera que els homes i les dones que constituïen la multitud estaven convençuts d'estar defensant drets o costums tradicionals.¹¹

9. KAPLAN (1996), p. 8: «a time when bread was at the very center of social, economic, and political life and when most people ate very large amounts of it every day».

10. Si analitzem la documentació, observem que la violència és una absoluta excepció, com també els objectius particulars, no comunitaris. Bosch i Cardellach només comenta un parell de robatoris que, resulta que els han comès «forasters».

11. THOMPSON (1995), p. 216. El mèrit d'aquest historiador és haver posat de manifest la superficialitat de les interpretacions que consideren les mobilitzacions populars com a accions «espasmòdiques», i també defensar que no es tractava de conflictes aïllats, sinó de l'expressió d'una continuada actitud vigilant. Al llarg de l'estudi, Thompson exposa una gran reflexió i molta informació per sustentar la seva interpretació.

ANNEX 1

«Taba» per l'arrendament de la fleca, per l'any 1781 (Arxiu Històric de Sabadell, AMH A14, 14 de febrer de 1781)

1. [...] Durant dit arrendament haurà d'habitar, pastar y vendre lo pa en la casa pròpia del Comú de dita vila, situada en la present vila y cerca la plassa de ella, en la qual se troba construït un forn bo per pastar, com, y també, un taulell; havent dit arrendatari de pagar per lloguer de casa y taulell, vint-y-sinch lliuras barceloneses [...].

3. [...] Obligat, tant en sanitat com en malaltia, tenir la vila provehida de pa blanc, com són cuernas, vuytenas, pa de sou y de ral; y de moreno, pa de ral, de sou y sisenas; tot de bon forment, sens mixtura de altres grans, ni mestall, ni prims [...] lo qual pa deurà esser ben cuyt, y assesonat, a coneguda de dits senyors regidors y mostasaf. Y podrà solament guañar en cada quartera de blat que pastarà dotse sous, y no més, del preu [que] se vendrà en la plassa de la present vila.

4. [...] Persona alguna no podrà vendre en dita vila y terme de Sebadell pa del mencionat en lo capítol antecedent, sinó solament dit arrendatari [...].

5. [...] Quiscun diumenge deurà donar als pabeneyters de la parroquial Iglesia de la present vila un sou de pa blanch y altre de moreno per lo pa beneyt.

6. [...] Los hostalers de la present vila deuran comprar-li tot lo pa [que] hauran menester per los hostes que menjaran en lo hostal [...].

7. [...] Qualsevol persona podrà vendre lo pa de morts sens pagar dret algun.

8. [...] Ningun havitant de la present vila, mentres havitarà en ella, podrà vendre pa de ninguna qualitat, sinó solament en cas de siti [...].

9. [...] Qualsevol persona habitant en la present vila podrà fer portar pa per son propi ús, emperò no podrà portar-ne per vendre-ne [...].

10. [...] Serà facultatiu a qualsevol persona, tant de la present vila, com forasters, lo portar qualsevol espècie de pa per a vendre-lo lo die de Nostra Señora de la Salut, tant solament; y lo que sobrarà no podrà vendre-lo en dita vila y terme [...].

11. Item sapia lo arrendatari que no podrà comprar blat dins la present vila y terme sens llicència de dits senyors regidors, sots lo dit ban de tres lliuras.

(Havia de pagar al notari, quatre ll., deu s.; al corredor, vuit s.; per l'arrendament, va pagar dos-centes noranta-una ll., repartides en mensualitats).

ANNEX 2

«Taba» per l'arrendament de la carnisseria, per l'any 1798 (Arxiu Històric de Sabadell, AMH 939/3)

Qualsevol persona que vulla dir y entendre en arrendar la carniceria de la present vila per tot lo temps; a saver, des del primer de janer de 1798 fins al últim de desembre de dit any. Sàpia que se arrendarà en lo encant públich, y se lliurarà a qui més ne donarà y més barato donarà las carns y

menudària [les dues últimes paraules són afegides al marge]. Los honorables regidors de la present vila li'n firmaran acte de arrendament ab las reglas, condicions u qualitats que se executa ab los de Rendas Reals; y aquells faran tenir y valer, y ne estaran de evicció baix la obligació dels béns rèd-dits y emoluments de la Universitat de dita vila, ab los pactes següents:

1. Primo. Sàpia lo arrendatari, a més del preu [que] oferirà, hage de pagar al corredor dos ll. y al notari lo salari, paper sellat e hipotecas del acte del present arrendament.

2. Item. Sàppia lo arrendatari que durant el present arrendament dits honorables regidors li cedeixen los corrals, y casa per lo tallador.

3. [...] Estarà obligat en tenir provisió de carn, tant de moltó com de crestat, y vendrer-ne a to-tas las personas [...] obligació de tenir y vendrer carn de cabra a qui li'n demanarà, des del dia de Sant Miquel del mes de setembre, fins al die de Tots los Sants. Y totas las ditas cosas hauran de ser bonas y rebedoras a coneguda de dits honorables regidors, en pena de tres lliuras, partidoras: una part a l'oficial executant, altre a l'acusador y altre a l'hospital de la present vila.

4. [...] Estarà obligat en tallar moltó en la quaresma y crestat si apareixerà als honorables regi-dors sia necessari, en pena de tres lliuras, partidoras com està dit.

5. [...] Del dia de Sant Andreu Apòstol fins a Nadal, tots los dissabtes hage de matar y tallar tres tocinos de pes de quaranta sinch carniceras quiscun, y los hage de donar al preu del moltó en pena de tres lliuras, com està dit, partidoras.

6. [...] En tots los dijous de quiscuna semmana hage de tenir carn de crestat y moltó fins a las onse horas del matí, y tots los divendres y altres dias de dejuni, carn de moltó; y vendrer-ne a totas las personas [que] li'n demanaran, en pena de tres lliuras, partidoras com està dit.

7. [...] Lo bestiar de las carnicerías de la present vila podran pasturar las herbas dels habitants de la present vila y son terme com fins vuy se ha practicat, sens donar dany, que en tal cas lo deurà pagar lo arrendatari.

8. [...] Lo bestiar de pel no podrà entrar en part de estacades, oliveras, rebolladas, ni pinetella-das tendres, que en tal cas també haurà de pagar lo dany que farà.

9. [...] No podrà tenir més bestiar en lo remat que quaranta caps de cada espècie en cada hu dels remats [...], ni tampoch extraure'n ningun de aquells, sens permís de dits senyors regidors; y contravenint ab alguna de las ditas cosas cayga en la pena de tres lliuras per cada cap que traurà, partidores com està dit.

10. [...] Que no puga fer tallar moltó que no sia tarragoní, o estivat al terreno.

11. [...] Tot lo bestiar [...] se matarà en dita carniceria, se hage de matar lo die antes; y en cas esdevingués faltar carn, tant de moltó com de crestat, ne hage de matar luego de refresch; y si pas-sara lo termini de dos horas sens tenir provisió de carn, cayga en la pena de tres lliuras.

12. [...] Per si, ni per interposada persona, no podrà entrar carn morta en dita carniceria que primer no sie visurada y pesada per lo pesador de la present vila, en pena de tres lliuras, com està dit. Ni tampoch persona alguna podrà entrar-ne dins de esta vila, per son compte ni per compte de altre, baix de la mateixa pena.

13. [...] Lo pesador de tot lo bestiar [que] se matarà per dita carniceria serà posat per lo magnífic Ajuntament, y no podrà en ningun temps remoure'l lo arrendatari de dit ofici; emperò serà de obligació del arrendatari pagar-li son acostumat salari. Y que lo tallador dega ser a gust dels senyors regidors, qui lo pugan remourer sempre [que] los apareixerà, donant avís, un mes antes de remourer-lo, al arrendatari. Y dit arrendatari dega pagar al tallador sinch lliuras sinch sous cada semmana.

14. [...] En lo dia de la Festa Major de la present vila haurà de matar y tallar en dita carniceria dos badellas y vendrer-las al preu [que] li apareixerà, en pena de tres lliuras, com està dit.

15. [...] Estarà obligat en fer tancar tots [els caps de] bestiar en los corrals de la present vila [amb una penalització de tres] lliuras, com està dit.

16. [...] Se reservan los fems dels corrals de la present vila per augment del salari del mestre de minyons de dita Vila, com se ha practicat fins vuy die.

17. [...] Estarà obligat a rebaixar las menudàries, segons lo preu de las carns.

18. [...] Hage de donar dos fianzas idòneas a coneguda dels honorables regidors y a la jurisdicció del senyor batlle de la present vila.

19. [...] Haurà de encarregar-se de tot lo bestiar que té comprat lo present arrendatari, havent-se de valorar per dos experts elegidors, un per part.

20. [...] Lo preu [que] oferirà haurà de pagar per tersas, so és, tres iguals pagas, una en cada mes dels de abril, juliol y octubre.

21. [...] Lo Ajuntament se reserva lo posar visador de carns y pagarà est [l'arrendatari] quinze lliuras per son salari.

BIBLIOGRAFIA

- BATLLE I GALLART, Carme (1985). *La Seu d'Urgell medieval: La ciutat i els seus habitants*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- BOSCH I CARDELLACH, Antoni. *Memoria de las cosas notables de la vila de Sabadell comensant en desembre de 1787*. [Hològraf en català, conservat a l'Arxiu Històric de Sabadell. Hi ha l'edició de 1944 feta per Ernest Mateu, amb el títol en castellà: *Memorias de Sabadell. Segunda parte, 1787-1804*. Sabadell: Archivo Histórico del Municipio de Sabadell. Citem el manuscrit].
- BUSTAMANTE, Fèlix; CONEJERO, Josep; TARRUELLA, Jordi (1989). «L'avalot del pa de 1789 a Sabadell». *Arraona. Revista d'Història*, 4. Sabadell, p. 21-34.
- CASTELLS, Andreu (1975). *Sabadell, informe de l'oposició. I. Prolegòmens, 1788-1868*. Sabadell: Edicions Riutort.
- CASTELLS, Irene (1970). «Els rebomboris del pa de 1789 a Barcelona». *Recerques*, 1. Barcelona, p. 51-81.
- CASTRO, Concepción de (1987). *El pan de Madrid. El abasto de las ciudades españolas del Antiguo Régimen*. Madrid: Alianza Editorial.

- CURTO I HOMEDES, Albert (1988). *La intervenció municipal en l'abastament de blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle XIV*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- GALCERAN VIGUÉ, Salvador (1978). *La indústria i el comerç a Cerdanya*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- KAPLAN, Steven Laurence (1996). *The Bakers of Paris and the bread questions, 1700-1775*. Durham: Duke University Press.
- MOREU-REY, Enric (1967). *Revolució a Barcelona el 1789*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RENOM I PULIT, Mercè (1997). «Mercat i control comunal a finals de l'Antic Règim (Sabadell, segles XVIII-XIX)». Barcelona: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives. [Treball de vuit crèdits, inèdit i dirigit per Josep Fontana].
- SANTESMASES, Josep (1995). *Els arrendaments municipals del segle XVIII a Vila-rodona. La planificació dels interessos materials i espirituals davant la mort: testaments de Vila-rodona, segles XVII-XIX*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.
- TELLO, Enric (1990). «Vendre per pagar. La comercialització forçada a l'Urgell i a la Segarra al final del segle XVIII», *Recerques*, 23. Barcelona, p. 141-160.
- THOMPSON, Edward P. (1971). «La economía "moral" de la multitud en la Inglaterra del siglo XVIII». *Costumbres en común*. Barcelona: Crítica, p. 213-293. [Hem utilitzat la traducció de 1995].
- TILLY, Charles (1995). *Popular contention in Great Britain, 1758-1834*. Cambridge: Harvard University Press.
- TORRAS I RIBÉ, Josep M. (1983). *Els municipis catalans de l'Antic Règim, 1453-1808. Procediments electorals, òrgans de poder i grups dominants*. Barcelona: Curial.
- VILAR, Pierre (1975). *Catalunya dins l'Espanya moderna. Les transformacions agràries del segle XVIII català*. Vol. III. Barcelona: Edicions 62. [Segona edició]

A R T I C L E S

DE LA POLÍTICA MATRIMONIAL D'ALFONS EL BENIGNE DE SARDENYA

FERRAN SOLDEVILA †

Aquest text ha aparegut entre els manuscrits d'altres treballs dels darrers temps de Ferran Soldevila, que aparegueren amb motiu del recent trasllat de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on Soldevila treballà fins a la seva jubilació. Tots havien estat publicats, a excepció d'aquest. Es tracta d'una comunicació que va ser llegida a la 1a Setmana d'Estudis catalanoaragonesos i sards (Càller, 1964). Com que és un treball acabat i corregit per publicar (tot i que l'anotació és de vegades incompleta i no sempre ha estat possible restablir-la), hem pensat que valia la pena no deixar-lo inèdit.¹ Devem a Jaume Riera el coneixement d'aquests texts, que li agraïm. També, a Maria Teresa Ferrer la notícia d'on va ser llegit i la correcció dels documents finals.

El *belli gerant alii, tu felix Austria nube* ha estat política sempre atraient per a totes les dinasties. Però, no sempre ha aconseguit els seus objectius d'expansió ni sempre ha evitat la guerra, ans al contrari, sovint ha estat causa de conflagracions bèl·liques. La casa de Barcelona va desplegar al llarg dels segles, a vegades amb èxit —Provença i Sicília— i a vegades amb evidents fracassos —Navarra, Xipre i Morea—, la seva política matrimonial; per això, és gairebé un tòpic parlar de la política matrimonial de la casa de Barcelona. La seva política de cara a Sardenya no havia d'ésser una excepció. Des que, en temps de Ramon Berenguer IV va tenir lloc l'enllaç de Barison, jutge d'Arborea, amb Agalbursa de Cervera i de Bas, la política matrimonial respecte a l'illa restava iniciada i, eficaçment, iniciada. Aquest enllaç permetia, en el regnat subsegüent, el d'Alfons el Cast, l'entronització d'una casa catalana en un territori sard dels més importants, una casa entroncada amb la de Barcelona per línia femenina. Agalbursa o Agalbors era filla de la princesa Almodis i néta del comte de Barcelona, Ramon Berenguer el Gran. La seva mare havia estat raptada novel·lescament pel seu pare Ponç de Cervera del palau comtal de Barcelona.²

Aquest enllaç, en el qual Ramon Berenguer IV, oncle d'Agalbursa, va tenir una actuació capital, permetia, amb la intervenció d'Alfons el Cast, a un nebot d'Agalbursa anomenat Ponç o Poncet i que després es va canviar el nom pel d'Hug, entronitzar la casa de Bas al judicat d'Arborea. Un oncle i curador d'Hug Poncet, Guillem de Torroja, cunyat d'Agalbursa i marit de Gaia (una altra filla de Ramon Berenguer el Gran), va menar una expedició a Sardenya per sostenir la candidatura del seu nebot. El rei Alfons el Cast no hi era certament aliè. Cal observar, també, que si Hug Poncet no descendia de Barison d'Arborea i no n'era més que nebot per aliança, potser ja duia sang sarda en les seves venes, perquè, segons va insinuar Miret i Sans, el seu pare Hug, vescomte de Bas, acompanyà la seva germana Agalbursa a Sardenya i allà va maridar-se amb una filla del jutge de Torres.³ A més, un altre jutge de Torres, Constantino, que va casar-se dues vegades, escollí totes dues don-

1. Maria Mercè COSTA el cita com a inèdit a *La casa de Xèrica i la seva política en relació amb la monarquia de la Corona d'Aragó (segles XIII-XIV)*, Barcelona: Fundació Noguera (1998), p. 197-198.

2. Vegeu J. MIRET I SANS (1901), *Los vescontes de Bas a l'illa de Sardenya*, Barcelona, p. 19 i seg.

3. MIRET (1901), p. 26-31.

zelles catalanes, Druda i Pundonda, segons afirmen Manno i Tola.⁴ La penetració catalana a Sardenya ja havia, doncs, començat.

La casa vescomtal de Bas restava arrelada a Sardenya. Però, els seus representants no van oblidar que el seu llinatge descendia de Catalunya i usaven constantment com a títol primer el de vescomtes de Bas; els monarques catalans tampoc van oblidar que més enllà de l'arxipèlag balear hi havia una altra illa on, un cert districte era regit per una nissaga més o menys enllaçada a la seva nissaga. Així, al cap d'un segle i mig de l'enllaç de la catalana Agalbursa amb el jutge d'Arborea, Pere el Gran, a l'adreçar-se al jutge Marià II, l'anomenà *dilecto affini nostro*. I no oblidem que Jaume I ja havia afalagat projectes —a prop del papa— de domini damunt l'illa.

No cal dir que, en ésser enfocada per Jaume II, des de la donació del papa Bonifaci VIII, l'acció diplomàtica i bèl·lica per convertir en efectiu el domini de l'illa, els jutges d'Arborea successors —Joan, Marià III i Hug III— van ésser objecte d'un especial interès per part de Jaume II, i aquests van correspondre amb la seva fidel col·laboració. I la política matrimonial no fou oblidada. Fou el fill de Jaume II, Alfons el Benigne, qui la va dur a terme. La casa d'Arborea fou, com es comprèn, la preferida. En el fons, aquesta política interessava tant als uns com als altres, a Jaume II i al seu fill Alfons, com al jutge d'Arborea Hug III, que era qui regnava a Arborea. Aquest jutge assenyala el moment de màxim interès dels dirigents sards per enllaçar-se i compenetrar-se amb Catalunya: observem que d'aquest període és l'adquisició de propietats a Catalunya per part dels d'Arborea, com la vila de Molins de Rei, el castell de Mataró, diverses masies a Llanerres, Vilassar, Argentona i Cabrera.

Aquest és també un nou període d'enllaços matrimonials sardocatalans. «Hug III» escriu Miret i Sans, «recordant potser l'antic origen de la seva família, volgué entroncar-la per tots costats amb les més nobles cases catalanes».⁵ Que no havia oblidat els seus orígens ho demostra el fet que seguia usant el títol de vescomte de Bas, tot i que els vescomtes de Bas efectius existissin a Catalunya, aleshores l'ostentava el vescomte de Cabrera. Però, les circumstàncies eren prou propícies per a enllaços matrimonials entre ambdós pobles, i això no solament entre les classes nobiliàries; quan, després d'haver estat sufocada la revolta de Sàsser contra els catalans, s'enfocà la seva repoblació per catalans i sasseresos, aquests darrers van assenyalar com a solució els matrimonis mixtos: dones de Sàsser amb catalans de València i Barcelona, *cum Cathalani Valencie et Barchinone*, i dones de Lleida amb sasseresos;⁶ aquest document té, a més l'interès de mostrar com els valencians eren considerats aleshores, al cap d'un segle de la conquesta, com a catalans.

Doncs bé, un fill d'Hug d'Arborea, Joan, es va casar amb Sibilla de Montcada: una filla, anomenada Maria, després d'haver estat destinada pel seu pare a un monestir de Catalunya, contragué matrimoni amb Guillem Galceran de Rocabertí; un altre fill, Mariano, es casà amb la germana de Guillem Galceran, Timbors de Rocabertí; i una altra filla, Bonaventura, fou la muller de Pere de Xèrica, el besnét de Jaume I el Conqueridor i Teresa Gil de Vidaure. És d'aquest matrimoni que vull parlar més concretament en aquesta comunicació.

4. MANNO [s.a.], *Storia de la Sardegna*; TOLA [s.a.], *Dizionario biografico dei Sardi illustri*.

5. MIRET (1901), p. 102.

6. ANTONI M. ARAGÓ.

Pere de Xèrica era fill de Jaume de Xèrica i de Beatriu de Lloria. Els seus avis eren el primer Jaume de Xèrica, fill del Conqueridor, i Elfa Álvarez d'Azagra. Bonaventura, doncs, amb el seu brillant enllaç, entrà a formar part de la més alta noblesa de la Corona d'Aragó i, així, s'enllaçà amb aquesta corona, sobretot si considerem, com molts historiadors fan, el lligam de Jaume I i Teresa Gil de Vidaure no com un concubinatge, sinó com un matrimoni. Alfons el Benigne va mostrar molt interès en l'enllaç de Bonaventura d'Arborea amb Pere de Xèrica. Es delia per afalagar de totes maneres el senyor més ric de Sardènia. El dia primer de maig li féu donació, a ell i a tots els seus successors, de tot els drets que el rei tenia a la ciutat i al castell de Bosa, i en la curatoria de Plenatgia i de Costa de Vall, des que, per la rebel·lió dels marquesos de Malespina, havien passat a ser de la Corona. Era una magnífica prova de l'afecció que el Benigne sentia pel baró sard, i de com li agraïa els serveis preclars i la constància de sincera devoció, mostrats envers el seu casal. Una prova no menys remarcable és la que li donà amb la preparació del matrimoni, que durant aquells dies s'estava negociant, el de la seva filla amb el noble Pere de Xèrica.

Han arribat fins a nosaltres un document i un memorial relatius a aquestes negociacions, que ens permeten conèixer els aspectes més importants. El negociador, segons apareix en aquest document, datat a Montblanc el 13 de juliol de 1328, era Fra Guidó, arquebisbe de Tira i d'Arborea. Ell, que es trobava a Barcelona, per indicació del rei, s'ocupava de l'elecció feta pel rei en la qüestió dels enllaços dels fills d'Hug III. En aquell moment, precisament, Pere de Xèrica li havia enviat el cavaller Gilabert de Noguera, amb potestat per firmar el seu matrimoni. Aquest duia, però, certs capítols que potser haurien resultat onerosos per al jutge d'Arborea. Per això, el rei va encomanar a Bernat de Boixadors, dilecte almirall i conseller seu, l'ordenació d'uns altres capítols de les coses que havien d'ésser demanades per Hug III, i li havia encarregat que estigués de part del jutge. I mentrestant, el rei, després d'examinar els capítols en el seu consell, va decretar i ordenar allò que més va semblar convenir a l'equitat. De manera que donà per bo i aconsellà a l'esmentat arquebisbe que, d'acord amb els capítols que li trametia segellats, firmés el matrimoni i no fes pressió, si l'afegit al dot era quelcom excessiu *ultra votum*.

Aquest és el contingut de la carta adreçada pel rei Alfons el Benigne a l'arquebisbe d'Arborea. El rei no hi dissimula gens ni mica que, en tot allò referent a les negociacions, està al costat del jutge Hug III, i procura que siguin atenuades les condicions que voldria imposar al seu futur gendre. Els capítols que el rei adjunta a la carta i als quals s'ha d'ajustar el negociador, ens ho confirmen. El rei, ja en el preàmbul, insisteix que aquests capítols han estat decretats després de tenir tractes amb una madura deliberació, i ordenant allò que li ha semblat més expedient.

I comença l'articulat. En primer terme declara que, essent el matrimoni expedient per a ambdues parts, ha de ser firmat encontinent pels procuradors respectius i que el venerable Gilabert Noguera, procurador del noble Pere de Xèrica, ha d'anar a la ciutat de Barcelona, on es trobarà l'arquebisbe Guidó, procurador de la donzella.

Tot seguit, el memorial entra en la delicada qüestió del dot, pel qual el jutge d'Arborea estava obligat a donar a la seva filla 20.000 florins d'or; tot i que, per part seva foren al començament ofertes 15.000 lliures de Barcelona, i per part de Pere de Xèrica n'eren demanades 20.000. Es veu que Hug III i el seu representant van caure en una confusió, tots dos creien, erradament, que 20.000 flo-

rins eren l'equivalent de 20.000 lliures barceloneses. I és notable l'explicació o excusa donada: la confusió es produí perquè l'arquebisbe i el magnat eren persones egrègies i inexpertes en aquestes assumptes: *quia sint persone egregie et in hiis non experte*. El títol d'egregi és, en efecte, donat sempre a Hug d'Arborea. La intervenció del rei va solucionar el conflicte. La decisió reial fou totalment favorable al jutge sard: el dot va restar fixat en 20.000 florins.

Hug III havia de fer portar honoríficament, com era pertanyent, fent-se càrrec de les despeses, la seva filla a la ciutat de València, on la donzella havia de dur tot el seu dot.

Tot el diner havia de ser dipositat a la sagristia de la seu de València o en un altre lloc que no apareix especificat, amb el nom de la donzella i de Pere de Xèrica; i no se'n podia extreure res, excepte el cas d'una compra faedora de la donzella.

També el rei volgué (una nova mostra del seu decantament a favor dels interessos dels seus súbdits sards), *in favore dicte domicelle*, diuen les instruccions, que els instruments dotals es fessin segons el fur d'Aragó que, segons diu, afavorien molt les mullers: *quod multum favet uxoris*.

La clàusula subsegüent estableix que la noble dona Beatriu, mare de Pere de Xèrica, havia de lliurar encontinent al seu fill els llocs de Mores, Maria, Placència i Torres d'Urrea, en els quals ell podia tenir casa i dels quals podia gaudir de les provisions de llurs rendes. I també, podia disposar del seu, ultra els llocs llegats a l'esmentat Pere pel seu pare Jaume de Xèrica, qui li havia donat la bona esperança que la noble dama el faria hereu d'una part dels seus béns.

Finalment, s'estableix que la compra que es projectava fer amb el dot, calia que no s'entengués feta pel marit, sinó amb el dot de la donzella, i havien de ser llocs *in solidum* de la donzella. Tampoc, no es podia entendre que ella tenia el dot com a béns del marit i que, en això, ella hi tenia la meitat d'acord amb el fur d'Aragó.

Aquests són els capítols que van servir de base per al matrimoni de Pere de Xèrica amb Bonaventura d'Arborea. Alfons I el Benigne procurà, en els tractes, sortir-se de totes les possibles eventualitats perjudicials per a la donzella d'Arborea.

Sobre aquest matrimoni, les cròniques guarden silenci. Res no en diu la de Pere el Cerimoniós ni tampoc la de Sant Joan de la Penya; el cert és que el matrimoni és anterior al regnat. Però, el rei parla molt sovint de Pere de Xèrica en la seva crònica, és un personatge que hi pren tant de relleu, que no hauria estat gens sorprenent que s'hagués fet alguna referència concreta, almenys en parlar de la guerra sarda amb la rebel·lió de Marià IV d'Arborea. Tanmateix, en un dels darrers passatges del llibre cinquè, la crònica fa costar que Pere de Xèrica i el jutge eren cunyats. És el passatge que diu: «E és cert que lladoncs, com nós érem lo dit setge de l'Alguer, lo dit jutge d'Arborea venc a tractament ab Nós mitjançant lo noble don Pedro de Xèrica, cunyat seu, sobre diversos afers de convinença entre Nós e el dit jutge faedora. Del qual tractament se feren alguns capítols, qui foren fermats per nós e per lo dit jutge». Encara aquí, Pere de Xèrica ens apareix com un dels principals negociadors del rei Cerimoniós, qui ja ho havia estat en una qüestió tan greu i delicada com la de les negociacions del rei Pere amb el rei Jaume III de Mallorca, i que apareix en la crònica reial com el principal personatge de la cort després dels infants Pere i Ramon Berenguer, oncles del rei. Al començament del regnat, les relacions entre el rei i el súbdit havien estat hostils, fins i tot aquest

havia anat a envair i talar els dominis del rei, com a càstig a l'actitud rebel del magnat i a la seva intervenció cabdal en la fugida de la reina Elionor a Castella. A ell, també es devia el fet que la madrastra no hagués caigut a mans de l'antenat que l'havia perseguit, «la qual cosa» —diu el rei en la seva crònica— «fo gran damnatge del regne d'Aragó».⁷ Això no fou, però, un obstacle en la reconciliació ulterior ni en el judici, tanmateix favorable a Pere de Xèrica, que el monarca va estampar en la seva crònica i que mostra quina mena d'home era el marit de Bonaventura d'Arborea. A propòsit de la triga d'algunes galeres «que eren romases per don Pedro de Xèrica», en la tornada, després de la que podríem anomenar tercera conquesta de Mallorca,⁸ la crònica diu: «qui, jatsia fos lo pus valent e acabat hom d'armes qui tan notable fos en nostra senyoria, emperò era fort laguiós».⁹

Sigui com sigui, no sabem si el matrimoni d'aquest alt personatge aragonès amb la filla d'Hug III d'Arborea duia involucrades les males conseqüències (tampoc no podia dur-les) de l'enllaç de Marià, el germà de Bonaventura, amb una donzella catalana, Timbors de Rocabertí. Fet amb la millor intenció pacificadora i assimiladora, aquest enllaç presentava el perill de tots els enllaços femenins amb un home d'un altre país: això vol dir que ella era l'assimilada i, sobretot, que els interessos dels fills esdevenien, com és natural, fossin de l'ordre que fossin, els interessos de la mare i, si entre aquests interessos hi havia la independència del país, ella en seria una defensora. La descendent dels vescomtes de Rocabertí, una de les nissagues més antigues i fidels de Catalunya, no sols no pogué evitar la rebel·lió del jutge d'Arborea, Marià IV, contra Pere el Cerimoniós, sinó que hi degué col·laborar rancuniosament, sobretot després que Bernat de Cabrera, sota les suggestions dels prohoms de Càller, es desdigué del projecte de concòrdia entre el seu marit i el rei, establert en les seves converses amb la dama d'Arborea. «Prohoms de Càller», conta el Cerimoniós que ella va exclamar. Després de la darrera entrevista amb Cabrera, quan es trobà amb els dits prohoms, catalans tots o fills de catalans, que es disposaven a acompanyar-la i acomiadar-la reverentment, ella digué: «Prohoms de Càller, prou me hajats acompanyada! Mas promets-vos en bona fe que els primers qui en ploraran del consell que havets dat a mossèn Bernat serets vosaltres, e no irà molt que ho sintets».¹⁰

En l'eloqüent rancúnia que l'ofesa dama posava en les seves paraules d'amenaça, hi havia l'anunci de l'enrunament de tota la política de concòrdia menada per Alfons el Benigne a Sardenya, i manifestada especialment en la seva política matrimonial; és tot allò que el seu fill Pere el Cerimoniós resum, amb la seva oratòria precisa i contundent, en la seva proposició a les Corts de Sant Mateu de València, que dedicà a condemnar la rebel·lió de Marià IV d'Arborea. Ell i el seu germà Joan, enviats pel seu pare Hug III, s'havien nodrit a Catalunya: «E lo senyor rei nostre pare, per tal com los amava, comana'ls a dos cavallers catalans, e dona-los per a mestres que els nodrissin a les nostres maneres e los mostrassen servir lo senyor rei nostre pare e nós e amar la nostra nació». «E volc», diu una mica més avall, «que el fill major seu, qui havia nom Pere, qui après sa mort fon jutge d'Arborea, reebés cavalleria de mà del senyor rei nostre pare: e volc que tots tres sos fills prenessen

7. *Crònica de Pere el Cerimoniós*, i, p. 55.

8. Les conquestes de Jaume I als sarraïns, i d'Alfons el Liberal al seu oncle Jaume II de Mallorca.

9. *Crònica de Pere el Cerimoniós*, iii, p. 51.

10. *Crònica de Pere el Cerimoniós*, v, p. 26.

mullers de nostra nació, e així es féu. E lo nostre pare los amava e los honrava més que a negun de sos sotmeses après sos fills».

Hi havia tot això, és cert; però, també hi havia els abusos d'alguns funcionaris reials. D'això, no en parlava ni poc ni molt el Cerimoniós, i això havia contribuït força a la revolta. Però, Alfons el Benigne sí que n'havia parlat. Hi havia volgut posar remei, i per això envià a l'illa dos reformadors, Berenguer de Vilaregut i Bernat Gomir, i els havia manat d'escriure-li; no en llatí, sinó en català, per tal de no haver de menester intermediaris ja que era molt gran l'interès i l'anietat que la situació de Sardenya li produïa.

DOCUMENTS

I

LLEIDA, 26 DE JUNY DE 1328

El rei Alfons el Benigne confirma a Hug III, jutge d'Arborea, la donació en feu del castell i vila de Bosa, feta a Saragossa amb data del dia primer de maig proppassat. Aquesta donació és una altra manifestació de l'estima en què el monarca té el dit magnat en aquells dies que es negociava el matrimoni de la seva filla Bonaventura amb Pere de Xèrica.

Noverint universi quod nos, Alfonsus etc. attendentes nos jam cum alia carta nostra, data Cesa-rauguste kalendas madii anno subscripto, propter preclara et strenua servicia¹¹ nobis exhibita per vos, egregium virum Hugonem, vicecomitem de Basso, judicem Arboree, et sincere devocionis constanciam quam erga nostra servicia et beneplacita nostreque domus honorem et exaltacionem gereret noscimini laudabiliter et habere et ad omnem etiam inquietudinem a vobis et vestris in subscriptis penitus removendum dedisse, concessisse et donasse per Nos et per nostros vobis, dicto iudici vestrisque heredibus et successoribus, totum jus quodcumque ad nos pertinens in castro et civitate Bose et curatorii de Plenatgia et de Costa de Vallibus et terminis et appendiciis earumdem quod propter¹² rebellionem nobilium virorum marchionum Malespine, qui in eis se habere jus pretendebant, juri nostro regio duxeramus applicandum, quod quidem jus vobis et vestris concessimus ad habendum, tenendum et possidendum per vos et vestros in feudum pro nobis et nostris heredibus et successoribus, sub modis, formis et condicionibus quibus dictum locum de Bosa tenetis et tenere debetis in feudum, et ipsum jus dicto feudo incorporavimus, adjunximus et univimus, prout in dicta carta clausa per dilectum notarium nostrum Bonanatum de Petro plenius et latius enarratur. Nunc etiam quare predictorum serviciourum collatio et alie cause pretacte ad hoc merito nos inducunt, affectantes prelibatam concessionem et donacionem nostram validam persistere et vobis ac vestris firmiter observari ad uberiorum cautelam vestri et ad omnem inquietudinem vobis et vestris perpetuo

11. Segueix per ratllat.

12. Segueix rei ratllat.

removendam gratis et ex certa sciencia per nos et nostros donacionem et concessionem predictam laudamus, approbamus et confirmamus ac presentis scripture nostri patrocínio comunimus, volentes et etiam de novo concedentes vobis et vestris quod predictum jus per nos vobis concessum habeatis, teneatis et possideatis vos et vestri perpetue, plene et integre, prout per nos concessum et donatum est et in dicta carta nostra melius et plenius continetur, promittentes vobis quod predictam donacionem et concessionem complebimus, tenebimus et observabimus et teneri et compleri et observari faciemus et contra eam non veniemus nec aliquam contravenire faciemus aut promitemus aliquo jure, causa vel etiam racione. Et nichilominus, ex superabundanti cautela et securitate predictorum, promittimus et convenimus vobis, dicto egregio viro judici Arboree, et vestris heredibus et successoribus quod predictam donacionem et concessionem faciemus vos et vestros habere, tenere et possidere in pace perpetua contra omnes personas et quod tenebimur vobis et vestris de firma et legali eviccione eorum, sub obligacione omnium bonorum nostrorum. Mandantes gubernatori nostro generali regini Sardinie et Corsice ceterisque officialibus nostris presentibus et futuris quod predictam donacionem et concessionem ac presentem confirmacionem, concessionem,¹³ promissionem et obligacionem nostram firmam habeant et observent et faciant inviolabiliter observari et non contraveniant nec aliquem contravenire permitant aliqua racione. In cuius rei testimonium, presentem cartam nostram fieri et sigillo appendicio bulle nostre plumbee jussimus comuni. Datum Ilerde. vi. kalendas julii, anno Domini millesimo. cccº xxviiiº.

Signum¹⁴ Alfonsi et cetera, etc.

Testes sunt inclitus infans Petrus Rippacurcie et Impuriarum comes, dicti domini regis frater. Guillelmus de Angularia. Arnaldus Rogerii de Paylars. Otho de Montecathano. Petrus Cornelii.

Ffuit clausum per Guillelmum Augeri, scriptorem domini regis.

ACA, Cancelleria, re. 508, f. 132 vº.- 133 vº.

II

MONTBLANC, 13 DE JULIOL DE 1328

El rei Alfons s'adreça a l'arquebisbe de Tira i d'Arborea tractant de l'elecció feta pel rei en la qüestió dels matrimonis que els fills del jutge d'Arborea havien de contraure en el seu regne. Es refereix concretament al casament del noble Pere de Xèrica amb Bonaventura d'Arborea, filla d'Hug III, i als capítols que li adjunta per a la seva firma pels representants dels dits futurs contraents, o sia el dit arquebisbe per la núvia i Gilabert de Noguera per Xèrica.

13. Segueix pren ratllat.

14. Segueix un espai en blanc.

Alfonsus etc. reverendo in Christo patri fratri Guidoni Tirensi et Arborensi archiepiscopo, salutem etc. Quam misistis nobis recepimus literam responsivam ad illam quam vobis direxeramus super electione per nos facta circa matrimonia in regno nostro per nobiles egregii Arboree iudicis liberos contrahenda. Et placet nobis quare sicut responsionis vestre tenor aparuit intencionem vestram nostris beneplacitis predicti egregii iudicis honorem cernentibus conformastis. Et ecce quod nobis tractantibus missus est curie nostre, pro parte nobilis Petri de Exerica, dilectus noster Guilbertus de Nogaria, miles, habens potestatem firmandi matrimonium supradictum. Qui certa atulit capitula diversa, que forte onerosa¹⁵ fuissent dicto iudici nontinencia. Nos vero volumus quod dilectus ammiratus et consiliarius noster, Bernardus de Boxados, capitula alia ordinaret eorum que peti¹⁶ habebant pro parte iudicis memorati et quod staret pro parte eiusdem. Et tandem partium capitulis in nostro consilio recensitis, decrevimus et ordinavimus quod equitati vidimus convenire. Sicque pro bono habemus et vobis cosulimus quatenus juxta capitula que sigillata vobis transmittimus, firmetis matrimonium supradictum, nec vim faciatis, si doti super additum est aliquid ultra votum.

Datum in Montealbano. iiii. idus julii anno Domini m^o. ccc^o. xx^o. octavo.

Ista sunt capitula post tractum super hiis habitum matura deliberacione decreta per serenissimum dominum regem super matrimonium nobilis viri Petri, domini de Exerica, et nobilis domicelle Bonaventure, nobilis viri iudicis Arboree filie, subtrahendo utrique parti de intencione sua et quod equum sibi visum extitit ordinando.

Primo siquidem quod dictum matrimonium cum sit valde expediens utrique parti consideratis considerandis firmetur incontinenti inter procuratores dictarum partium, et quod venerabilis Guilbertus ça Noguera, procurator dicti nobilis Petri, ad honorem dicti nobilis iudicis et reverendi archiepiscopi Arborensis, procuratoris dicte domicelle, accedat ad civitatem Barchinone, ubi est dictus archiepiscopus, pro firmando matrimonio supradicto.

Et quod dictus nobilis iudex Arboree teneatur dare in dotem dicte nobili filie sue viginti millia fforenorum, nam pro parte sua fuerunt a principio promissa quindecim millia librarum Barchinone, et pars dicti nobilis Petri petebat omnino viginti millia librarum. Et si forte dixerunt quandoque viginti millia fforenorum credebant illos valere viginti millia librarum Barchinone, cum sint persone egregie et in hiis non experte. Et ideo auferendo itrique parti de intencione sua decrevit, voluit et ordinavit dictus dominus rex quod darentur viginti millia fforenorum et non superadditur ultra id quod prima vice promissum fuit per partem dicti nobilis iudicis, nisi duo tamen millia librarum si concambium attendatur.

Item quod dictus nobilis iudex duci facita honoriffice, sicut decet, filiam suam, ad eius expensas, usque ad civitatem Valencie et quod ipsa domicella ducat secum totam dotem.

Item quod peccunia deponatur in sacristia sedis Valencie seu in alio loco tuto, nomine dicte domicelle et dicti nobilis Petri et quod inde non extrahatur nisi pro empcone facienda ad opus dicte domicelle.

15. Al manuscrit *bonerosa*, amb la *b* rascada.

16. Al manuscrit *petire*, amb *-re* rascat.

Item voluit dictus dominus rex, in favorem dicte domicelle, quod instrumenta dotalia fiant secundum forum Aragonum, quod multum favet uxoribus.

Item quod nobilis domina Beatrix, mater dicti nobilis Petri, habeat incontinenti tradere dicto nobili Petro loca de Mores, de Maria, de Plazencia et Turrem de Urrea, in quibus possit tenere domum et de eorum redditibus provisionem habere. Et de suo eciam, ultra loca et bona alia legata dicto nobili Petro per nobilem Jacobum, quondam, patrem suum, dedit bonam spem dicti nobilis hereditare dictum nobilem filium suum de parte bonorum suorum.

Item quod empicio que fiet de dicta dote non intelligatur facta fuisse per ipsum nobilem Petrum, set de dote dicte domicelle et sint loca insolidum dicte domicelle, nec possit intelligi quod ipsa habeat dote super bonis viri et quod in hoc haberet medietatem juxta forum Aragonum.

ACA, Cancelleria, reg. 508, f. 130 r. – 131.

FLORENTINS A TERRES DE MENORCA. UN MODEL DE COMERÇ MARÍTIM A LA BAIXA EDAT MITJANA

JOAN HERNÁNDEZ ANDREU

Catedràtic de la Universidad Complutense de Madrid

Departament d'Història i Institucions Econòmiques I. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials

Menorca experimentà millores econòmiques importants durant la dominació britànica en el segle XVIII, com a resultat d'una il·lustració martinera iniciada pel govern del Regne Unit i, en particular, pel governador Richard Kane, d'origen irlandès, ja en els inicis del segle de les llums.¹ Però ja abans, els menorquins, catalans des de 1287, havien sabut oferir al món mediterrani, en el segle XIV, un producte econòmic d'extraordinària qualitat: la llana. En l'exploació d'aquest bé, que podia competir amb la llana anglesa de l'època, es combinava la qualitat de l'ovella menorquina, probablement d'origen àrab,² i la influència de la tècnica comercial marítima dels florentins desplaçats a Menorca, fet testimoniats pels arxius italians. Hi ha indicis que l'auge de l'exportació de llana menorquina encara no s'havia extingit en el darrer terç del segle XVII. Per tant, en aquest assaig vull posar de manifest que el tarannà mercantil i manufacturer menorquí va ésser precedit en el temps pel gresol florentí de la baixa edat mitjana.

Ens situem en el context de la Corona d'Aragó, quan els catalans ja portaven gairebé un centenar d'anys aposentats a l'illa. La Carta Pobra menorquina, expedida a Montpeller per Jaume II de Mallorca el 30 d'agost de 1301, és el document fonamental que conté els privilegis de l'illa: la constitució dels feus o cavalleries i l'organització municipal, que regulava el nomenament dels jurats després de Nadal, amb caràcter anual i un salari estipulat. El seu fill Sanç ratificà els acords i atorgà franquícies fiscals. Dels seixanta-set paràgrafs de la Carta Pobra que tracten temes molt diversos, vuit estan dedicats a la pràctica agrícola i mercantil, i també a regular la probitat comercial, indicadora de la prosperitat comercial i manufacturera de Menorca.

En el 1300, el rei Jaume II va implantar a Menorca el tribut del delme i establí que «no es pagarà delme de llana passat mig any des de la tossa» (Carreras, 1917, p. 306 i seg., i p. 313-314). Més tard, Jaume III creà els síndics en la cort o els ambaixadors per a Menorca; també regulà impostos com la cisa del vi i construí el castell de Maó. Així mateix, regulà l'estructura de la Universitat maonesa amb jurats que representaven els diferents estaments, elegits a l'atzar entre els prohoms de cada sector. Totes aquestes actuacions mostren la importància del poble en el procés d'institucionalització dels municipis, que els monarques respectaren.

1. Aquesta postura té molts defensors, que aporten a favor seu arguments ben fonamentats; tanmateix molt recentment s'han esgrimit sobre això matisos no mancats de lògica i que, a parer meu, complementen aquesta tesi. FRANCISCO HERNÁNDEZ SANZ (1908 i 1933-1934) addueix textos molt reveladors de la política britànica per millorar l'oferta de vi a l'illa, que resulten irrefutables. Hernández Sanz és l'historiador menorquí que Ferran SOLDEVILA cita repetidament en la seva *Història de Catalunya* (1934-1935), vol. II, p. 740-741 i vol. III, p. 1047, 1116 i 1209; Josep Pla, Joan Estelrich i Joaquina Comas de Candel escrigueren ressenyes biogràfiques i de reconeixement de la seva obra. Hernández Sanz fou un historiador liberal i positivista, i entre altres activitats intel·lectuals fou cronista i arxiver de Maó. A favor de la tesi de la importància britànica per al comerç menorquí, en el segle XVIII també destaquen Guillermo López Casasnovas i Emili Farré Escofet.

2. L'ocupació econòmica principal dels àrabs menorquins havia estat l'agrària i, particularment, la ramadera. Diu HERNÁNDEZ SANZ (1908), p. 159: «Pueblo, el árabe menorquín, dedicado por completo a la agricultura y a la ganadería, productos que exportaban estos isleños a la costa bereber a cambio de otros, para ellos necesarios, o bien vendían a los mercaderes provenzales, genoveses y pisanos, que a menudo visitaban estos puertos, en donde comerciaban libremente».

Amb la mort de Jaume III als plans de Llucmajor, el 1349, el regne balear va perdre la seva independència i Pere el Cerimoniós inicià la segona dominació aragonesa; per tant, les Balears es veieren immerses en els problemes conjunts de la monarquia. Cal destacar l'erecció del Consulat de Mar a Ciutadella en temps de Pere el Cerimoniós, el canvi de dinastia i la Guerra Civil de 1462-1472.

El llarg regnat de Pere el Cerimoniós fou prolífic en disposicions, sobretot relatives al comerç de cereals i a mesures liberalitzadores del comerç marítim menorquí. El 20 de setembre de 1383 es concedí a «los habitantes de Manorcha de esser franchs de pes, de mesuratge e de leuda» (Hernández Sanz, 1933-1934, p. 30). També es regulà la composició de les universitats de Maó i d'altres pobles, cercant una representació eficaç; fins i tot, s'introduí, encara que per poc temps, l'elecció directa per sufragi universal dels jurats estamentals, que s'efectuava a l'església de Santa Maria de Ciutadella.³

A la llarga, però, el sistema d'insaculació i el sorteig arribà a tots els municipis de l'illa. En temps d'Alfons el Magnànim, la Sentència arbitral de Requesens de 1442 fixà la composició de les universitats menorquines amb el règim que estigué vigent a les centúries següents, i que els anglesos respectaren substancialment al segle XVIII.

En el Reial ordre del 30 de maig de 1425, Alfons V d'Aragó concedí als menorquins la facultat d'encunyar una moneda pròpia, fet que enrobustia la vida mercantil illenca.

Centrant-nos en les exportacions llaneres de la Corona catalanoaragonesa, aquestes iniciaren una etapa expansiva amb les produccions del Maestrat, des d'on s'encaminava la llana per sortir al Mediterrani pels ports catalans i valencians. Des d'allí, s'emprenien rutes que passaven per Mallorca i Menorca, i que tenien com a destí les ciutats italianes, on la llana era transformada en teixits. De tot això, ja n'oferí notícies Ezio Leví (1933), i més tard el tema fou investigat en detall per Federico Melis (1954 i 1974).⁴ Claude Carrère (1974) estudià l'explotació transhumant dels merins aragonesos a mitjan segle XV i l'auge de la «Casa de Ganaderos» de Saragossa. En aquell moment, la llana castellana encara no havia conquerit els mercats italians, però sí que ho havia fet la llana del Maestrat i, d'una manera especial, la llana menorquina, que oferia una qualitat extraordinària. Federico Melis revelà que la llana obtinguda a Menorca tenia un nivell semblant a la de la llana anglesa, i era més barata.

3. Diu Francisco HERNÁNDEZ SANZ (1933-1934), p. 23-24: «Más tarde, en 4 de enero de 1377, Pedro IV dictó una Real Resolución, la tercera sobre el mismo tema, por la que ordenaba que en la elección de Jurados de Menorca, además de ser anual, tomaran parte todos los vecinos de la Isla, según se practicaba en las poblaciones más importantes de su reino, previa convocatoria para la vigilia de Navidad en la Iglesia de los Padres Franciscanos de Ciudadela. Dadas las dificultades con que se debía tropezar para llevar a efecto una elección en la que debía intervenir número tan grande de votantes; teniendo en consideración la confusión y discordia que podía resultar de tener que congregarlos en un mismo sitio, a pesar de la bondad de su idea, encaminada a que los elegidos fueran del agrado de la mayoría de estos insulares, lo cierto es que fue derogada por el monarca por su Real Orden del 8 de julio del mismo año confirmando su estatuto anterior, añadiendo al mismo que ningún insaculado ausente de la Isla pudiera ser elegido y que, con respecto a tallas [càrregues municipals] se siguiera la práctica establecida en la Ciudad de Palma y Reino de Mallorca». I afegeix, molt significativament que «A la antedicha reforma, inspirada en principios de sana democracia, debemos añadir que por sus privilegios del 19 de agosto de 1370, del 18 de junio de 1376 y del 5 de diciembre de 1382, Pedro IV intentó enfrentar la audacia y arbitrariedad de los Gobernadores de sus estados que seguían, a la cuenta, por norma, su capricho. Por el primero de ellos ordenaba que "no tan solamente por causa de apellaciones ans encara de totas injurias tortos, o molestaciones fetas pel Governador de Manorcha els singulars de aquella poden e deuen hauer recors a Governador de Mallorca».

4. F. MELIS (1954 i 1974). Claude CARRÈRE (1974) estudià l'explotació transhumant de merins a l'Aragó a mitjan segle XV, i l'auge de la «Casa de Ganaderos» de Saragossa.

Aquest autor descriu com els agents florentins, igual que anaven al Maestrat en determinades èpoques de l'any, també anaven a Menorca, en particular a Maó, Alaior i Ciutadella, per intervenir en el procés d'obtenció de la llana, especialment en la tossa, l'embalatge i el transport marítim, fins a arribar al port de Liorna o Porto Pisano, des d'on es traslladava la llana cap a Florència i altres centres de manufactura tèxtil. El professor Melis aporta xifres dels costos d'aquesta llana, obtingudes dels arxius italians, que són d'un interès extraordinari per a la història econòmica de Menorca.

Abans de 1350, Itàlia no importava llana. Després, entre 1350 i 1400, comprava llanes angleses; però, a partir de 1375 trobem al Maestrat i a les Balears comerciants italians com els Medici i els Datini, entre altres. En aquesta època, s'havien implantat a Itàlia nolis diferents segons les mercaderies, fet que abaratí el transport de béns.

Els administradors de les companyies comercials a la Corona d'Aragó enviaven els seus agents a comprar la llana abans de la tossa. La llana carregada pels italians a les Balears feia, normalment, escala a Peníscola i Tortosa, i de vegades a Barcelona; després, es dirigia a Porto Pisano. Segons Melis, de Mallorca no es coneixen amb precisió els llocs de producció, mentre que de Menorca se sap que la llana procedia normalment de Maó, Mercadal, Alaior i Ciutadella. Hem de recordar que les llanes de Menorca eren les més estimades, més que les de Mallorca i el Maestrat; si prenem com a valor màxim de les llanes peninsulars l'índex 100, les llanes de Mallorca es col·locarien entre 120 i 125, i les menorquines, entre 160 i 170.

Les llanes de Menorca valien gairebé tant com les de Brisgòvia i Borgonya, mentre que les llanes provençals eren les de menor qualitat (això, segons les valoracions en els centres més importants com Milà, Venècia, Gènova, Pisa i Florència). A Itàlia, el port més important era el de Liorna, perquè Pisa no era només el port de la Toscana, sinó que també estava connectat comercialment amb la Lombardia i Venècia.

La llana més apreciada, la de Menorca, arribava a tots els centres de transformació drapera com Monza, Milà, Venècia i Gènova, però on més s'utilitzava era a Florència. També a Prato es van fer exitoses temptatives en la producció de draps. Altres documents florentins mostren que, a començaments del segle xv, la llana de Menorca (la millor era la provinent de l'interior de l'illa) arribava a costar entre seixanta-cinc i vuitanta florins la peça, valors que només s'assolien amb la llana anglesa.⁵

Si ens tornem a centrar en el cas de Menorca, se'ns plantegen les següents qüestions:

1. D'on procedia o quina era la causa de la qualitat de la llana menorquina? Provenia de l'època de domini àrab o de la reconquesta catalana? Donada la diferència de la llana menorquina respecte a la de la resta de la Corona d'Aragó, no es pot dubtar que l'origen d'aquesta llana fos àrab-comenorquí ja que l'activitat econòmica preferida pels àrabs a l'illa havia estat la ramaderia.

2. Foren els italians els que aportaren als ramaders menorquins tècniques per a l'obtenció i venda de llana? Segons les descripcions de les fonts italianes, sembla que la relació comercial marítima entre Maó i Porto Pisano va ser profunda i va tenir el seu màxim esplendor a les acaballes del segle xiv.

5. A conseqüència d'aquestes valoracions, Ramon CARANDE (1958) escrigué una nota bibliogràfica sobre l'obra de Melis, «El puerto de Málaga y la lana de Menorca en la Edad Media (dos estudios de Federico Melis)».

3. Quan en el segle xv s'imposà la llana castellana en el mercat italià, deixaren els florentins d'acudir a Menorca i de comprar la llana menorquina? No hi ha evidència de la ruptura de les relacions mercantils entre florentins i menorquins; però, és possible que a la llarga aquestes relacions econòmiques s'acabessin llanguint, donada la crisi que patia Catalunya en aquest període crucial de la història mediterrània. En paraules de Pierre Vilar, els castellans prenen les regnes del món i el focus del comerç es traslladava a l'Atlàntic, mentre que el *Mare Nostrum* estava exposat a les incursions dels pirates berbers. Venècia inicià una llarga decadència que va arribar fins el segle xviii, i Catalunya només començà la seva recuperació a finals del segle xvii, lligada al comerç colonial americà. Però, per la seva banda, Menorca va estar durant el segle xviii allunyada de la conjuntura castellana i també de la catalana, ja que tenia la seva conjuntura històrica: l'anglomenorquina. Hi ha indicadors del fet que la llana menorquina es continuà exportant en el darrer terç del segle xvii.

Vull indicar que les respostes definitives a les qüestions plantejades s'han de buscar en els documents curosament guardats als arxius de mercaders, els quals es conserven en les ciutats italianes de Bolonya, Florència i Pisa, i en particular a l'*Archivio Datini* de Prato, on hi ha informació sobre Menorca que no ha estat suficientment explorada.

A començaments del segle xv, les tècniques mercantils catalanes resultaven endarrerides en comparació a les venecianes i genoveses; i el transport era més lent, fet que feia perdre el mercat del Mediterrani central, sense que es pogués compensar amb el tràfic amb el sud de França, Aragó i Castella. Les autoritats van reaccionar amb l'adopció de criteris d'imperialisme polític i proteccionisme comercial. Vilar, però, assenyala que aquest proteccionisme arribà de vegades al prohibicionisme. Cap al 1430, la Corona d'Aragó trencà les relacions amb els seus competidors, entre ells els florentins, fet que també va contribuir a la pirateria. El descens del gran comerç català generà una caiguda de l'entrada de metalls preciosos, i el fracàs a l'hora d'evitar la caiguda de Constantinoble (1453) induí a pensar que la crisi era imminent i inevitable.

Direm alguna cosa sobre les investigacions de Federico Melis (1954). Segons ell, Florència era la ciutat més industrial del 1300; però, el coneixement del nombre d'operaris del sector tèxtil, del volum de la producció, del seu valor i de les remuneracions dels treballadors, requereix encara moltes més investigacions. Ell afegeix que la solució es troba en els llibres de comptabilitat que permeten seguir detalladament el procés productiu, des de l'entrada de la primera matèria fins el producte final; així com la concepció i l'actuació del mercader-empresari en les operacions mercantils que li són pròpies.

Un altre tipus d'informació preciosa de l'Arxiu Datini és la correspondència des de tots els llocs de producció de llana: Anglaterra, la França septentrional, Provença, Catalunya, les Balears i Berberia; i també de tots els llocs on es comercialitzaven els draps de Prato: el nord d'Itàlia, la península Ibèrica, Berberia i Egipte.

A través de l'exemple de l'empresa d'Agnolo di Nicoló, veiem com s'adquiria la llana de Menorca. Aquesta acudia al mercat d'origen per mitjà de la Companyia de Florència, la qual transmetia l'ordre de compra a la Companyia de Mallorca, i n'informava a la conselleria de Barcelona, que supervisava tota l'activitat a l'àrea i seguia de prop l'operació.

El 15 de novembre de 1394 Florència comunicà a Barcelona la necessitat de primera matèria. Com que tocava a la Companyia de Mallorca, Barcelona va emprendre tractes directes amb Nofri di Bonaccorso, un de tants activíssims mercaderes toscans a Mallorca que col·laborava estretament amb aquella companyia.

El maig de 1395, en el moment de la tossa, Nofri trameté expressament una persona a Menorca (Ciutadella o Alaïor), perquè s'interessés en les ovelles que es començaven a xollar. Mentrestant, es preparava la nau que havia d'embarcar la llana a Menorca (potser a Ciutadella), i transportar-la a Porto Pisano. L'elegida fou la de Giovanne Marese, d'imminent arribada a l'illa. Però, la lentitud per obtenir, a Mallorca, la llicència d'exportació retardà fins a finals de juliol la sortida de la mercaderia de Menorca. A la fi, vint-i-nou saques de llana i nou d'anyins (pells d'anyell no tosses) es feren a la mar amb destí a Florència el 24 de juliol de 1395.

La nau *Marese* anà a Peníscola i Tortosa, acompanyada de dues naus més, i també a Barcelona, des d'on sortí la travessia directa a Porto Pisano, amb la protectora companyia de dotze ballesters. Així, la mercaderia anava assegurada, donat el risc de caure en mans de corsaris. El viatge fou molt llarg, fet que fa pensar en la presència de dificultats: del 2 de setembre al 22 d'octubre. La nau arribà a Pisa, on es van desfer les bales i la llana es repartí en trenta-nou unitats per a la confecció; però, les bales d'anyins no es van desfer. A Florència, la càrrega es dividí en dos lots: divuit bales de llana foren expedides al *fondaco* Datini, des d'on, després d'algunes operacions, partiren cap a Prato; el romanent anà directament a la botiga d'un client florentí. Del 13 al 20 de novembre, diversos vehicles van anar recollint la càrrega al *fondaco* dels Datini. I finalment, el 14 de gener de 1396 la llana entrà als establiments de Prato. En el mes de febrer, s'obrí la fase industrial, que va durar sis mesos. Així que de la partida de llana comprada a Menorca, només una tercera part fou manufacturada a Florència.

El compendi general dels costos des de la tossa de les ovelles fins a la venda dels draps al detall, agrupa els següents apartats: compra de la llana, transformació i venda dels draps. El valor afegit de la producció menorquina era el 18,6 % del cost final dels draps; el del transport fins a Porto Pisano, el 3,3 %; i d'aquí a peu de fàbrica, el 6,5 %; el valor afegit industrial era el 44,6 % i el valor afegit pels costos de venda dels draps, el 27 %.

Fins ací, hem vist la informació que ens proporcionen les fonts italianes; veiem ara la que ens subministren els documents de la Corona d'Aragó i els estudis referents a la llana menorquina. Les dades conegudes són pobres, normalment es tracta de disposicions legislatives que es preocupen pel foment de la indústria drapera local.

Assenyala Lluç Carreras:

[...] muy pocas noticias tenemos de las industrias que se explotaban en Menorca durante la época que analizamos, no siendo aventurado afirmar que no existiría ninguna hasta mediados del siglo xv, en que comenzó a dar señales de vida la industria lanera y fabricación de las telas conocidas en el país con los nombres de paño burell, setzé, friseta, escandalari, escambray, etc. (Carreras, 1917, p. 312-313).

Convé no oblidar que a la segona meitat del segle XIV, en un context de llibertat comercial, els menorquins es limitaren a vendre la llana i els transportistes eren florentins, en ple apogeu. Més tard, sembla que no abans del segle XV, arribà el desenvolupament manufacturer.

Carreras també diu que la llana menorquina era «antiguamente como una de las más finas del mundo»; amb aquesta frase demostra tenir un vague coneixement de l'esplendor llaner menorquí pel que hem vist en el segle XIV. Afegeix Carreras que la indústria llanera proporcionà molta feina a Menorca: amb un sol oficial que elaborés draps mitjans es podia donar feina a cent persones, que havien de netejar, cardar, filar i fer altres treballs com el moliner, els *delfinaires* o paraires, i els tonedors. Les universitats dels pobles menorquins crearen els càrrecs de sobreposats o veedors, que inspeccionaven els productes d'acord amb les ordenances gremials del llibre o directori dels batlles de l'illa, redactat per consens entre els pobles el 1380.

A partir de la segona meitat del segle XVI, s'iniciaren les intervencions de les autoritats municipals dirigides a defensar la indústria llanera local enfront dels interessos dels exportadors de llana menorquina. Fins aleshores, regia el lliure comerç amb els altres pobles mediterranis. Més tard, però, es prohibí l'extracció de llana ja que, en el cas que es permetés l'extracció, es volia que a les illes es quedés la llana necessària a fi que a la indústria no li manqués la primera matèria. Sorgí així la rivalitat entre els interessos dels exportadors de llana i els dels manufacturers menorquins de draps.

De ahí que en 1541 se concediera permiso para extraer la lana de Mahón, pero dejando 50 quintales y todos lo añines, y que en 1550 se prohibiera sacar de la isla los añines y se concediese permiso para exportar únicamente dos terceras partes de la lana de vellón que se hubiese comprado en el peso real (Carreras 1917, p. 317-319).

Encara més, el 1604 s'encarregà al governador, per reial ordre, que mirés de resoldre les queixes que els teixidors i pelaires de Maó havien fet arribar al rei, a causa de l'excessiu embarcament de llanes i anyins que perjudicava els telers. I el 1616 es dictà una disposició que obligava als traficants de llanes de Maó, a deixar la porció necessària per a l'abast de la població a la ciutat, la qual els seria pagada al preu aforat, amb un augment de deu en el cas que la llana es destinés a l'elaboració de draps per vendre. El 1625, el governador fixà en quaranta quintars de llana i vint d'anyins la quantitat que havia de romandre a la botiga pública de Maó, en el cas que s'exportés la llana. El 1644, els comerciants de llanes es resistiren a deixar-ne si no se'ls abonava prèviament el seu valor, donat que no volien suportar el seu desemborsament un any sencer, com acostumava a passar. Finalment, el governador resolgué que l'Ajuntament havia de mantenir una botiga de llana per abastir el públic, a la qual els comerciants havien de notificar la llana que posseïen abans de ser exportada, a fi que la universitat es pogués proveir de la necessària al preu aforat. Del despatx d'aquesta botiga s'encarregà un clavari ordinari, amb una remuneració de sis lliures a l'any.

Aquestes prohibicions d'extracció de llana, de caràcter general per a tota l'illa, foren secundades pels batlles locals, els quals, al seu torn, prohibiren treure llana dels seus respectius municipis. Així, el 1532 veiem que el batlle de Maó, a instància dels sobreposats del gremi de teixidors, manà que ningú «puscha traura de la Vila de Mahó ni de son Terme per aportar en Citadella, Hilayor, ni

fora de la presént Illa, stam, ni llana filat, ni ordit per fer texir aquell fora de la presént Vila»; i el 1604 el batlle d'Alaior no només prohibí l'extracció de llanes i anyins, sinó també els estams i llanes filades, perquè es pogués teixir a la mateixa vila.

El 1579, l'Ajuntament de Maó, a través de mossèn Gabriel Goñalons, vengué llana a França per poder importar blat (Riudavets Tudurí, 1982, p. 261). El 1528 es prohibí l'entrada de draps estrangers; però, en canvi, el 30 de maig de 1686 Carles II refusà el proteccionisme dels teixits menorquins; diu la Reial ordre:

[...] no conviene hacer esta prohibición sino encargarnos (como lo hago) que vos procuréis con estos naturales que se apliquen a fabricar de buena calidad los géneros que referís y de que carecen que es el medio mejor para que no se saque de la Isla su caudal y estén abastecidos los comercios.
—Data en Madrid [...]— Yo el Rey.

Les fonts italianes expliquen l'auge del comerç de llana menorquí, que va correspondre a un lliure comerç marítim a distància; i sabem que va beneficiar a Catalunya des del segle ^{xiii} al ^{xiv}, i també a Menorca, durant el segle ^{xiv} i, probablement també, al llarg dels segles ^{xv}, ^{xvi} i ^{xvii} (Riudavets Tudurí, 1982, p. 261). L'auge menorquí va respondre a la demanda de llana provinent de les manufactures italianes, particularment les florentines. Les disposicions de 1532, 1541, 1550, 1604 i 1625, així com el conflicte de 1644 entre exportadors de llana menorquina i les autoritats de l'illa, vetllaren per l'abastiment local de llana i van acreditar que la llana menorquina continuava amb el seu mercat exterior mediterrani, i que el seu preu a l'exterior era superior al del mercat local. De la mateixa manera, la venda de llana a França l'any 1579 mostrà la cotització de la llana menorquina en aquest país. Tanmateix, la producció drapera local havia de ser important, però, segons la prohibició de 1528, no podia resistir la competència exterior. Tot i això, el 1686 allò que sol·licitaven els jurats de Menorca al rei era que es prohibís l'entrada d'altres teixits com la seda i altres gèneres de luxe que no es fabricaven a l'illa; la negativa del monarca no podia ser més sàvia: així, animava als menorquins a millorar la qualitat de les seves manufactures i ser més competitius a l'exterior. A més, tot i que només disposem d'indícis, es pot llançar la hipòtesi que des del segle ^{xvii} fins a les acaballes d'aquesta centúria no hi va haver una baixada remarcable en les exportacions de llana i en la indústria drapera de Menorca; com a mínim, no hi ha dades que indiquin el contrari.⁶

Les esmentades decisions de les autoritats locals per impedir l'extracció de la llana menorquina indiquen que tenien més influència política els industrials que els ramaders exportadors de llana. Les lleis del mercat exigien que ramaders i manufacturers poguessin negociar directament fins trobar el preu de la llana satisfactori per a uns i altres, i així estalviar-se la intempestiva actuació de l'autoritat, contrària als legítims interessos econòmics dels llaners; a la llarga, aquestes intervencions pogueren restar ineficaces a l'especialització productiva i a les exportacions de llana.

6. Ho mostra l'auge de la indústria farinera a la segona meitat del segle ^{xvi} a Ciutadella i altres llocs de l'illa. També hi ha indicis clars de prosperitat de la vinya, el vi i l'aiguardent menorquí durant la segona meitat del segle ^{xvii}. CARRERAS (1917), p. 321-322.

Un dels ensenyaments d'aquestes pàgines és que l'economia menorquina estava vinculada al tràfic mediterrani a través de Palma i Barcelona, de manera que el comerç marítim formava un sistema que lligava moltes i diverses economies dins del *Mare Nostrum*. Per tant, per millorar la informació sobre l'economia de les illes és imprescindible relacionar-la amb l'economia catalana. Així mateix, l'anàlisi del comerç menorquí aporta llum al coneixement de l'àmbit més ampli dels mecanismes comercials catalans. Per tant, aquest estudi pot contribuir a un capítol de la història econòmica catalana de la baixa edat mitjana.

BIBLIOGRAFIA

- CARANDE, R. (1958). «El puerto de Málaga y la lana de Menorca en la Edad Media (dos estudios de F. Melis)». *Moneda y Crédito*, 64, març, p. 11-24.
- CARRERAS RIERA, L. (1917). «Avance de un estudio sobre comercio e industria de Menorca». *Revista de Menorca*. Maó.
- CARRÈRE, C. (1953). «Le droit d'ancorage et le mouvement du port de Barcelone au milieu du xv siècle». *Estudios de Historia Moderna*.
- (1974). «Aspects de la production et du commerce de la laine en Aragon au milieu du xv siècle». *La lana come materia prima. Atti de la I settimana de Studio, (Prato, del 18 al 24 d'abril de 1969)*. Florència, p. 205-219.
- CASASNOVAS, M. A. (1998). *L'Economia menorquina en el segle XIX (1802-1814)*. [s.l]. Documenta Balear.
- FARRÉ-ESCOFET, E.; MARIMÓN I SUNYOL, R.; SURIS I JORDÀ, J. M. (1977). *La via menorquina del creixement*. Barcelona: Banca Catalana. Serveis d'estudis.
- GARCÍA DE VALDEAVELLANO, L. (1970). *Curso de Historia de las Instituciones españolas. De los orígenes al final de la Edad Media*. Madrid. [s.w.].
- HERNÁNDEZ SANZ, F. (1908). *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*. Maó. [s.w.].
- (1933-34). «Organización municipal menorquina». *Revista de Menorca*. Maó.
- LEVÍ, E. (1933). *Motivos hispánicos*. Florència: Sansoni. [Pròleg de R. Menéndez Pidal].
- LÓPEZ CASASNOVAS, G. (1991). «L'estructura de l'economia de Menorca. La Indústria». *La Enciclopèdia de Menorca*, vol. xii.
- MARTIN, J. L. (1976). *La península en la Edad Media*. Madrid: Teide.
- MELIS, F. (1954). «La formazione dei costi nell'industria laniera alla fine del trecento». *Economía e Storia*, i-II, juny, setembre, octubre i desembre, p. 1-72.
- (1974). «La lana della Spagna mediterranea e della barberia occidentale nei secoli xiv-xv». *La lana come materia prima, Atti de la I settimana de studio, (Prato, del 18 al 24 d'abril de 1969)*. Florència, p. 241-251.
- REGLA, J. (1976). «La Corona de Aragón (1336-1410)». *Historia de España de Ramón Menéndez Pidal*, vol. xiv. Madrid: Espasa-Calpe, p. 437-605.

- RIUDAVETS I TUDURÍ, P. (1982). *Historia de la Isla de Menorca*. Maó: Al Thor. [Facsimil].
- SOLDEVILA, F. (1962). *Història de Catalunya*, vol. III. Barcelona: Alpha. [2a edició]. [1a edició de 1934-1935].
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, L.; CARRÈRE, C. (1957). «La economía de los países de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media». *VI Congreso de la Corona de Aragón*. Madrid.
- VICENS VIVES, J. (1955). «Evolución de la Economía catalana durante la primera mitad del siglo XV». *IV Congreso de la Historia de la Corona de Aragón*. Palma de Mallorca.
- (1954). *El gran Sindicato de Remensa (1488-1508)*. Madrid. [s.w.].
- (1970). «Los Trastámara y Cataluña». *Historia de España de Ramón Menéndez Pidal*, vol. XV. Madrid: Espasa-Calpe.
- VILAR, P. (1959). «Le declin catalan du Bas Moyen Age. Hypothèses sur sa chronologie». *Estudios de Historia Moderna*.

EL MARQUÈS D'AITONA A LA GUERRA DE SUCCESSIÓ

PERE MOLAS RIBALTA
Universitat de Barcelona

Les grans revoltes de Catalunya contra els monarques residents a Madrid durant l'edat moderna, posen de manifest que els reis no podien controlar el país per mitjà dels magnats i de les seves clienteles. El fracàs del duc de Cardona en temps de Felip IV és ben significatiu.

Per altra banda, aquests mateixos magnats eren només parcialment catalans. El procés d'unió amb nissagues de l'aristocràcia de Castella avançà força durant el segle XVI i s'incrementà a les darreries del segle XVII, quan tota l'herència dels ducs de Cardona i comtes d'Empúries passà, per extinció d'uns Fernández de Córdoba que es deien Cardona, al mar de títols dels ducs de Medinaceli.¹

I encara l'evolució de cada nissaga aristocràtica és diferent, així com ho és la seva manera d'inserció concreta dins l'aparell de poder de la monarquia, i la seva capacitat d'influència en la vida política del Principat, indirectament o directa.

Des d'aquest punt de vista, és interessant considerar l'actuació que va tenir el marquès d'Aitona durant la Guerra de Successió, oimés quan amb aquest persona concreta es va extingir la successió masculina del llinatge dels Montcada, que s'havia mantingut durant els dos segles anteriors.

ELS MARQUESOS D'AITONA

Els marquesos d'Aitona havien desenvoluparen un paper important en la història de la monarquia dels Àustries. Els Montcada, senyors d'Aitona al Principat, i de Xiva al regne de València, havien assolit el títol de comte el 1536, i el de marquès el 1585.² També havien obtingut el 1575 l'antiga herència dels Cabrera: el comtat d'Osona i el vescomtat de Bas.³ El matrimoni amb l'hereva de la família Gralla els va fer titulars hereditaris del càrrec de Mestre Racional del Principat (1567), l'exercici del qual van fer servir per ser lloctinents.⁴ El matrimoni del segon marquès, va incorporar a la nissaga una altra vella i discutida herència, la de la casa de Castre i el vescomtat d'Illa, al Roselló, ensems amb la baronia de La Llacuna, que havia estat dels Cervelló.

El primer marquès, don Francesc, va ser home de confiança de Felip II en el Govern dels regnes de la Corona d'Aragó, especialment com a virrei de València (1581-1595). El seu fill don Gastó va ser virrei de Sardenya i Aragó, i també ambaixador davant la Santa Seu. El tercer marquès, anomenat també don Francesc, va ser ambaixador a Viena i general als Països Baixos durant la Guerra dels Trenta Anys. Fou el pare de don Guillem Ramon, el quart marquès, qui va culminar la seva carrera formant part de la Junta de Govern de la monarquia, durant la minoria d'edat de Carles II fins

1. Pere MOLAS RIBALTA (1997), «Va haver-hi una fusió de les elits a la Catalunya dels Àustries?», *Manuscripts*, núm. 15, p. 41-52. Pere MOLAS RIBALTA (1996), *Catalunya i la Casa d'Àustria*, Barcelona, p. 148-151.

2. Pere MOLAS (1996), p. 152-156.

3. Segons *Pràctica i estil de celebrar Corts Generals en Catalunya*, de Lluís DE PEGUERA (1632), Barcelona, p. 159-160 i p. 164, l'herència dels Cabrera representava quaranta-nou llocs a la vegueria de Girona, vint a la de Vic, cinc a la de Besalú i catorze a la de Barcelona, mentre que la senyoria d'Aitona, pròpiament dita, es reduïa a només cinc llocs.

4. Pere MOLAS (1996), p. 63-64.

a la seva mort, esdevinguda el 1670. Per tant, don Gastó, don Francesc i don Guillem Ramon varen pertànyer al Consell d'Estat de la monarquia espanyola durant tres generacions.⁵

Després d'aquesta presència destacada en els cercles de poder de la monarquia, les dues generacions següents de la casa d'Aitona es replegaren de bell nou sobre el Principat de Catalunya, potser perquè la seva joventut no els oferia encara un lloc prou distingit a la cort. Pocs anys després de la mort del seu pare, el maig de 1674, el cinquè marquès, don Miquel Francesc de Montcada i Silva, va fer la seva entrada oficial a la ciutat de Barcelona.⁶ Venia per participar a la campanya del Rosselló contra els francesos, com a mestre de camp del terç de la Diputació. No li estava destinada, però, una llarga carrera. Després de participar en el setge de la fortalesa de Belleguarda, el jove marquès va emmalaltir a Maurellas i va ser traslladat a Girona, on va morir al palau del bisbe el mes d'agost. Posteriorment les seves despulles foren portades al monestir de Santes Creus, que estava especialment vinculat a la nissaga. Dietaristes i historiadors de l'època feren ressó de la seva mort.⁷

UN MARQUÈS DE BARCELONA, NAT A MADRID

Don Miquel va morir als vint-i-dos anys, amb un hereu de només dos anys. Aquest, anomenat també Guillem Ramon, es va establir a Barcelona el 1692 i va ser rebut per la ciutat amb el cerimonial corresponent a un *grande*.⁸ Vivia a la residència familiar, la famosa casa Gralla, el palau del carrer Portaferrija que els Montcada havien heretat el segle *xvi*.⁹ El marquès va participar en la vida social i oficial de la Barcelona de l'època. Com a descendent de la nissaga, va pagar la capella de Santa Maria de Cervelló a l'església de la Mercè i va ocupar un lloc principal en les cerimònies de beatificació.¹⁰ Va comunicar oficialment al Consell de Cent les novetats familiars: el bateig d'una filla el 1692,¹¹ i d'un fill el 1698. Les relacions del marquès d'Aitona amb la ciutat estan plenes de declaracions de catalanitat. Quan va comunicar el naixement d'un fill, digué: «presiant-se ell de català i de la molta estimació feia de esta ciutat».¹² A la seva arribada de Madrid, declarà als consellers que «sols lo amor y zel que aportava a Catalunya, aprecioant-se de cathalà, lo havia obligat a venir a est Principat sens puesto algun de Sa Majestat [...] y que lo tinguessin per un de sos ciutadans».¹³ Quan informava de diferents nomenaments militars, els acompanyava de declaracions, com per exemple

5. Feliciano BARRIOS (1984), *El Consejo de Estado de la Monarquía española, 1521-1812*, Madrid, p. 351 (Gastó); p. 351-364 (Francesc); i p. 379-380 (Guillem Ramon).

6. *Manual de Novells Ardijs*, xix [s.a.], Barcelona, p. 69.

7. Joan BUSQUETS (1994), *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni de Real (1626-1683)*, vol. II, Abadia de Montserrat, p. 442: «Agost. A set de dit, combregaren a [...] y morí avuy en lo palatio del senyor bisbe de Girona, y ell mateix li aportà lo viàtic. Tingué una enfermedad que li havia vinguda en lo camp. Fou depositat en la Seu, en la capella de sant Iu, y al cap de temps se n'aportaren lo cos, per enterrar-lo on estaven sos passats; i també la nota 1143: «Mestre de camp del tercio de infanteria espanyola del Principat de Catalunya. Vingué malalt de la armada que està [...] a la cara de l'exèrcit de França, enemich nostre». NARCÍS FELIU DE LA PENYA (1709), *Anales de Cataluña*, III, Barcelona, p. 360-364: «Murió de enfermedad por este tiempo el marqués de Aytona».

8. *Manual de Novells Ardijs*, XXI (1692-1695), (1967), Barcelona, p. 5-6, i p. 180, 192 i 252.

9. Agustí DURAN I SANPERE (1973), «La casa Gralla», *Barcelona i la seva Història. I. La formació d'una gran ciutat*, Barcelona, p. 535-542.

10. Agustí DURAN I SANPERE (1973), p. 567, segueix el *Manual de Novells Ardijs*, XXI (1967), Barcelona, p. 64, on Esteve de Corbera havia dedicat al marquès Guillem Ramon de Montcada *Vida y hechos maravillosos de doña María de Cervelló*.

11. *Manual de Novells Ardijs*, XXI, p. 39-40.

12. *Manual de Novells Ardijs*, XXIII (27 de maig de 1698), Barcelona, p. 35.

13. *Manual de Novells Ardijs*, XXI, p. 506.

«ell, com a descendent era de est Principat, complia ab la obligació de patricio». I encara afegia que «ell sols apreciava lo ser català y tenir son domicili en esta ciutat».

Aquestes declaracions de catalanitat dels marquesos d'Aitona no eren noves, el que permet suposar que tenien la necessitat de fer-la constar. La relació és llarga. Don Francesc de Montcada, encara comte d'Aitona el 1569, va intervenir en el conflicte entre la Diputació i l'autoritat reial, dient que «les coses del present Principat les tenia per pròpies y lo que més se prèsia en ésser nat en la present Ciutat», «per lo que era català».¹⁴ El 1606 el seu fill Gastó, que havia participat en accions del braç militar i era, aleshores, ambaixador del rei a Roma, es presentava com a «català i barcelonès», «de que se preciava molt».¹⁵ El 1623 el comte d'Osona, hereu del marquès, va ser tramès pel rei al Principat «como a tan principal hijo de él», per tal de resoldre el problema del jurament del virrei.¹⁶ El 1662 l'aleshores marquès s'adreçà a la ciutat de Barcelona, anomenant-la «mi patria que tanto estimo», i afegint que «se precia tanto de hijo de esta ciudad». I Pere de Montaner, enviat de la ciutat a la Cort, escriví aquestes paraules:

[...] lo excm. senyor marquès se demostra tant fill de exa ciutat que solicita de continuo tot lo que pot ser de major benefici de ella.¹⁷

Aquestes declaracions de catalanitat tenien un caràcter formalista. També les trobem en boca de l'aristocràcia castellana. Durant els anys trenta, el duc de Fernandina i marquès de Villafranca feia constar el fet d'haver nascut a Barcelona, i omplia els seus comunicats al Consell de Cent d'exaltades declaracions de fidelitat.¹⁸ També es declarava català, l'antic virrei duc d'Alburquerque.¹⁹ El 1699 el duc d'Uceda, nat a Madrid, anà com a ambaixador a Roma i es posà a disposició de la ciutat «per quan ell devia tota sa criansa a Barcelona i estimava molt els barcelonesos».²⁰

El sisè marquès d'Aitona, que feia tantes declaracions de catalanitat, també havia nascut a Madrid²¹ ja que els Montcada havien orientat la seva política matrimonial envers dames de Castella. El quart marquès es casà amb Anna de Silva que, tanmateix, era Montcada per part de mare; Miquel Francesc ho va fer amb Luisa de Portocarrero, hereva del comtat de Medellín i del ducat de Caminha.²² El sisè marquès es casà en primeres noces, el 1688, amb Ana María de Benavides, filla del comte de Santiesteban, virrei de Sardenya, Sicília i Nàpols, i conseller d'Estat.²³

14. *Dietari de la Generalitat*, II (1994), Barcelona, p. 278.

15. *Manual de Novells Arditis*, VIII [s.a.], Barcelona, p. 289.

16. *Dietari Generalitat*, IV [s.a.], Barcelona, p. 643 i seg.

17. *Manual de Novells Arditis*, XVII [s.a.], Barcelona, p. 699-700.

18. *Manual de Novells Arditis*, XI (1632-1636), [s.a.], Barcelona. Hem triat una de les declaracions més expressives, la del 31 de desembre de 1632: «Si convenia a la ciutat aniria ab genolls per terra fins a derramar la pròpia sang, per ser fill originari d'ella, batejat al Pi, molt patricio de dita ciutat, i que estimava en més ser fill de Barcelona que marquès de Villafranca, honrant-se molt de tenir pàtria que hagués sempre conservada sa llibertat». Es podria fer una petita antologia amb declaracions d'aquesta mena.

19. *Manual de Novells Arditis*, XI, p. 87.

20. *Manual de Novells Arditis*, XXIII, p. 106 i 108: «que ell devia tota sa educació a la ciutat, per ser nat en ella». Uceda, però, havia nascut a Madrid el 1649.

21. ÁLVAREZ DE BAENA (1789), *Hijos ilustres de Madrid*, II i IV, Madrid, p. 380 (II) i p. 116 (IV), [edició facsímil de 1972].

22. El seu pare, Pedro de Portocarrero i Aragó Folch de Cardona, president del Consell d'Índies, morí el 1679.

23. Feliciano BARRIOS (1984), p. 406.

El germà petit del sisè marquès, Manuel Montcada i Portocarrero, va seguir la carrera pròpia d'un fill de *grande*. El 1688 va ingressar en el col·legi major de San Ildefonso de la Universitat d'Alcalá de Henares, on es va llicenciar en dret. Després, però, va fer un bon matrimoni i el 1693, als vint anys, es va casar amb la primogènita del comte de Baños, María Teresa, que va ser la quarta titular del comtat.²⁴ Els dos germans Montcada havien estat naturalitzats al regne d'Aragó per les Corts de 1678, ensems amb els ducs de Cardona (ara ja Medinaceli) i Híjar.²⁵ Tots dos germans frueïen de dignitats a l'orde militar de Calatrava, seguint la tradició familiar.²⁶

La successió del marquès d'Aitona va quedar truncada per manca de descendència masculina. Un fill de don Guillem Ramon, que com els hereus del marquesat portava el títol de comte d'Osona, va morir el 1699: don Francisco de Montcada, Benavides i Portocarrero.²⁷

GENERAL DE LA MONARQUIA

L'estada del marquès a Barcelona va estar esmaltada amb serveis militars a la monarquia;²⁸ va exercir el càrrec de general de la cavalleria al Principat. El 1695 tornà a Barcelona després d'una llarga temporada «ab tota sa casa fora ciutat y en sos estats en lo present Principat», i els consellers esperaven que contribuís a deturar la invasió francesa.²⁹ Aitona va restar voluntàriament dins Barcelona durant el setge de la ciutat pels francesos el 1697 i va ser, ensems amb el príncep de Darmstadt, un dels generals que es manifestaren partidaris de no capitular.³⁰

Amb el canvi de dinastia, el marquès d'Aitona va tenir un paper de segon ordre, però no pas negligible, dins la política catalana de Felip V. Durant la visita reial de 1701, participà en les cerimònies d'homenatge retudes per les diferents institucions catalanes. Concretament, ho va fer en la seva dignitat de Mestre Racional.

[...] Tuvo después audiencia el marqués [...] como Maestro Racional de la Real Casa y Corte de Su Majestad en los Reynos de la Corona de Aragón, con todos sus ministros y dependientes [...] explicó la obligación de aquel empleo y besó las manos y luego todos sus ministros.³¹

24. María del Carmen SAENZ BERCEO (1997), *El régimen señorial en Castilla: el estado de Baños y Leiva*, Logroño: Universidad de Rioja, p. 106.

25. SAVALL-PENEN (1966), *Fueros y actos de Corte del Reino de Aragón*, II, Saragossa, p. 412.

26. Pere MOLAS (1996), p. 204.

27. A *Fulletts Bonsoms*, núm. 4077 (1699), de la Biblioteca de Catalunya, trobem: «Llanto de los hombres y gozo de los ángeles. Oración fúnebre en las sumptuosas exequias [...] celebradas en el Real Monasterio de Santas Cruces».

28. Dues obres recents, publicades a les darreries de 1999, aprofundeixen en la situació militar i política de Catalunya en el trànsit del segle XVII al XVIII. És la d'Antonio ESPINO (1999), *Cataluña durante el reinado de Carlos II*, i la de Josep M. TORRAS (1999), *La guerra de Successió i els setges de Barcelona (1697-1714)*.

29. *Manual de Novells Ardits*, XXI, p. 245.

30. FELIU DE LA PENYA (1709), «Sucesos del asedio de Barcelona», llibre XXI, capítol XVI, p. 431 i 444: «Voto de los generales [...] Con un papel aseguraron no haber llegado ocasión de capitular».

31. UBILLA i MEDINA (1704), *Sucesión de el Rey don Felipe V*, Madrid, p. 260. LÓPEZ i MENDOZA, COMTE DE ROBRES (1882), *Historia de las guerras civiles de España*, Saragossa, p. 67.

32. FRANCISCO JOSÉ MORALES ROCA [s.a.], *Próceres habilitados en Cortes del Principado de Cataluña, 1599-1713*, I, Madrid, p. 71. Aquí figura amb totes les seves titulacions: «Don Guillermo Ramón de Moncada y Portocarrero Meneses. Duque de Camiña, Marqués de Aitona, de la Pobra, de Castro y de Villareal, Conde de Osona, de Valença, de Alcútim y de Medellín, Vizconde de Cabrera, de Bas y de Illa, Barón de Llagostera y La Llacuna».

El fet de ser oficial reial impedia que Aitona presidís el braç militar de les Corts.³² Tampoc no ho va poder fer un altre títol castellanitzat, don Félix Fernández de Córdoba, duc de Sessa, senyor de Bellpuig i comte de Palamós.³³ Es va preferir el comte de Perelada, el valencià Guillem de Rocafull, comte d'Albatera i casat amb l'hereva del comtat d'Aranda a l'Aragó.³⁴ I no cal dir que tots aquests personatges podien presidir amb l'absència del duc de Cardona, o sigui, de Medinaceli, aleshores virrei a Nàpols.

El militar marquès d'Aitona va acompanyar Felip V en les seves campanyes italianes de 1702, com a mestre de camp de general de l'exèrcit de Milà.³⁵ A les terres de la Llombardia, va tenir l'ocasió de servir personalment al nou rei; li va donar escorta en el pas del riu Adda per un pont de barques.³⁶ El 19 de juny el seu regiment va defensar amb valor el pas del Po i, també, va ser a la batalla de Luzzara, el 15 d'agost.³⁷ En recompensa, fou un dels guardonats amb la dignitat de gentilhome de la cambra del rei, que tenia com a símbol de la seva funció una clau daurada.³⁸ A principis de 1703, va passar uns tres mesos a Barcelona, abans de recomençar la campanya.³⁹ Pel febrer següent tornava a la ciutat, i a l'abril s'acomiadava per «anar-se a servir a Sa Magestat en Castella».⁴⁰ Va passar al front de Portugal, amb el nou grau de tinent general, que s'havia adoptat del model francès.⁴¹ Amb motiu de la reorganització de la guàrdia reial, el 1705 fou designat coronel de les guàrdies espanyoles.⁴²

ASSETJAT I ASSETJANT

Aquell mateix any tornava a Barcelona per donar suport a la difícil situació del virrei Velasco.

Va sortir de Madrid el 3 d'agost.⁴³ Les cançons austriacistes unien la seva persona amb la de Velasco, com feia el conegut *Cant dels aucelles*, «cantava el perdigot / tots venen per lo bord / y lo marquès d'Aitona».⁴⁴

L'historiador filipista Vicent Bacallar qualificà Aitona i el duc de Popoli d'«hombres de incontrastable fidelidad y valor».⁴⁵ Tots dos, però, estaven preocupats per les seves dones, que romanien

33. Aquest personatge també es «preia molt de patricio, tenint la naturalesa de dita ciutat», però s'excusà de donar suport al Consell de Cent en la reivindicació de les insaculacions. *Manual de Novells Ardits*, xxii i xxiii [s.a.], Barcelona, p. 369 (xxii) i p. 244 (xxiii).

34. Francisc de CASTELVÍ (ed. 1997), *Narraciones históricas*, Madrid, p. 263-264 i 278.

35. *Manual de Novells Ardits*, xxiv [s.a.], Barcelona, p. 19. UBILLA i MEDINA (1704), p. 361. LÓPEZ DE MENDOZA, COMTE DE ROBRES (1882), p. 60.

36. UBILLA (1704), p. 559.

37. UBILLA (1704), p. 601-602. Després de la batalla es va haver de retirar a Milà, malalt de tercianes. VICENTE BACALLAR i SANNA, MARQUÈS DE SAN FELIPE (1724), *Comentarios de la guerra de España e Historia de su rey, Felipe V el Animoso*, I, p. 68.

³⁸38. FRANCISC DE CASTELVÍ (ed. 1997), p. 380. «Nombre de los principales oficiales españoles que sirvieron esta campaña en Italia».

39. *Manual de Novells Ardits*, xxiv, p. 66: «benvinguda de la volta d'Itàlia», i p. 83: «vingué a despedir-se [...] de partida per a Itàlia, a exercir son càrrec».

40. *Manual de Novells Ardits*, xxiv [s.a.], p. 135 i 141.

41. ROBRES (1882), p. 184.

42. BACALLAR (1724), I, p. 149.

43. PORTA BERGADA (1984), *La victòria catalana de 1705*, Barcelona, p. 330.

44. ANTONI COMAS (1964), *Història de la literatura catalana*, IV, Barcelona, p. 43. El bord era el virrei, i Velasco, el fill natural del conestable de Castella.

45. BACALLAR (1724), I, p. 173.

amb ells dins la ciutat. Velasco va demanar al general anglès Peterborough que les dues dames en poguessin sortir, però aquest no ho permeté.⁴⁶ Un altre testimoni, molt possiblement el botifler Honorat Pallejà, va descriure l'angoixa del marquès per la seva dona en els difícils moments. Després que l'anglès garantís la seguretat dels generals borbònics, Aitona es va neguitejar per la seva muller.⁴⁷

[...] Dijo el de Aytona a Peterborough: Milord, y mi mujer? y le respondió Peterborough: ya voy [...]. Fue en busca de ella y la [...] dejó en casa del marqués de Rupit.⁴⁸

Aitona va ser un dels generals que dinaren amb Peterborough i que acompanyaren el virrei fins a la casa d'aquest, però no figura en la llista d'embarcats amb Velasco. Degué sortir del Principat.

L'any següent hi tornà, amb l'exèrcit comandat pel mateix Felip V, per conquerir Barcelona. La invasió va començar precisament pels pobles de Torres de Segre i Aitona. Es construí un pont sobre el riu, però també es practicà el pillatge, «saqueando y matando».⁴⁹ Aitona va tenir un paper important en l'atac a Montjuïc el 23 d'abril. Aquell dia manava a la trinxera i se li va encarregar la bretxa del baluard de Sant Felip. Segons Castellví, Aitona «cortó la retirada a la tropa aliada e hizo algunos prisioneros».⁵⁰ El marquès de San Felip donà una visió més sagnant del combat: «dió el asalto a Monjuïc con gran valor, y pasó a cuchillo a los defensores de la otra parte del foso».⁵¹

El marquès es trobà cara a cara amb el general anglès Donnegal, que morí en l'encontre. Aitona va sortir lleument ferit.

La caiguda de Montjuïc va provocar dins Barcelona un avalot que va costar la vida al conseller en cap, Nicolau de Sant Joan. Mentre se sentien les campanes de la ciutat tocar a sometent, Aitona informava al rei de les conseqüències del combat nocturn i de l'estat dels treballs de setge.⁵² La victòria semblava estar a l'abast dels filipistes, però aquests no trigaren gaire a veure's obligats a aixecar el setge i emprendre una retirada en condicions força difícils, obrint-se pas cap a França, a través d'un país hostil.

BORBÒNICS EN RETIRADA

El fet de tenir importants possessions al país va donar un relleu especial a la figura d'Aitona, quan l'exèrcit borbònic va haver d'emprendre la retirada. El marquès manava l'avantguarda. Passa-

46. PORTA BERGADÀ (1984), p. 533.

47. CARRETERO ZAMORA; BARREDA FONTES (1980), «Una fuente anónima sobre la Guerra de Sucesión. Memoria anónima sobre el sitio de Barcelona de 1705», *Hispania*, p. 650-651 i 654-655.

48. Francesc Antoni de Bournonville (1660-1726) fou el primer marquès de Rupit, que va ser després regidor del primer ajuntament borbònic.

49. Francesc de CASTELLVÍ (ed. 1997), II, «Marcha del Rey Felipe desde Madrid a Cataluña. Sucesos en su viaje hasta llegar delante Barcelona», p. 68-69 [any 1706.16].

50. FELIU DE LA PENYA (1709), III, p. 562: «Las tropas enemigas, gobernadas por el Marqués de Aytona, embistieron a la lengua de buey, brecha y baluarte de San Felipe». Francesc de CASTELLVÍ (1997), II, p. 21: «Asaltan los sitiadores las obras extensas de Montjuic y las ocupan el 21 de abril». ROBRES (1882), p. 286: «En este lance sobresalió don Guillén Ramón de Moncada, Marqués de Aitona, que como teniente general mandaba este día las trincheras».

51. BACALLAR (1724), I, p. 192.

52. Francesc de CASTELLVÍ (ed. 1997), II, p. 93-94: «Conmoción popular en Barcelona».

ren pel coll de Montcada i arribaren, sense excessives dificultats, fins a prop de Sant Celoni. Però, l'increment de la resistència pagesa féu cada cop més difícil l'operació. Aitona era conscient que els saquejos i els incendis de les tropes incrementaven la ira dels pagesos i causaven «el aumentarse la incomodidad en el tránsito». Per tant, considerà necessari arribar a un acord, «una especie de convenio», que creia fàcil perquè les terres de trànsit eren de la seva senyoria i els pagesos, en bona part, eren vassalls seus. Devem a l'austriacista Francesc de Castellví, la narració d'una entrevista insòlita.⁵³ El tinent general borbònic va fer avisar un notable local, Ramis de Sant Celoni, qui es declarava «humilde vasallo de la casa de Moncada». El pacte era doble. Els borbònics es comprometen a no saquejar cap poble i, a canvi, Ramis s'oferia per intervernir «con el mayor arte que le fuese posible», per tal de «mitigar el ardor» de les milícies pageses. Sembla que el mitjancer va trobar l'aquiescència de Miquel Mas de Roda, també vassall del marquès i de les seves forces, les quals estaven cansades per la persecució. Aitona, fins i tot, oferí abandonar algunes peces d'artilleria, «para que pareciera ser victoriosos y no poner en sospecha su obrar». Finalment, el conveni va funcionar i les tropes van passar per Sant Celoni, i arribaren a l'Empordà.⁵⁴

L'entrevista del marquès d'Aitona amb Ramis va donar lloc a un curiós intercanvi de parers que sembla que es va repetir al llarg del temps. Després de molts circumloquis i reverències, Ramis preguntà al marquès per quin motiu ell i els altres grans aristòcrates havien seguit el bàndol oposat al de la «pàtria»:

[...] Vuestra Excelencia, que es originario catalán, y tantos otros señores que poseen tantos grandes pueblos en Cataluña, y todos los veneran, ayudan a destruir su patria, ultrajando las leyes.

La resposta del marquès va ser convencional. Començà amb un paternal «Ramis mío» i seguí amb els arguments clàssics: Felip V era el rei jurat, potser els seus ministres havien actuat malament, però ell no en sabia res, tot s'arranjaria si els pagesos tornessin al treball, etc.

Però, encara més reveladora és la conversa mantinguda per Aitona quan va tornar a l'exèrcit. Davant la sorpresa del mariscal francès Tessé, «es mucho de admirar que Vuestra Excelencia haya podido contener el orgullo y la insolencia de esta nación», l'aristòcrata hispànic respongué amb arguments no menys clàssics: els catalans cal saber tractar-los, «con la urbanidad y civil trato» es pot aconseguir d'ells molt més que amb «severo trato e injuriosas voces», etc. I el general de Felip V acabà, segons la versió de l'austriacista Castellví, dient que els catalans «con la fuerza aborrecen el predominio y absoluta autoridad, porque nacieron y vivieron con libertad».

Tenim un clar exemple del fet que els marquesos d'Aitona ja no controlaven la seva xarxa de clients. El 1707 l'arxiduc concedí el títol de comte de Torre de Mata a un dels seus seguidors, Joan B. de Mata i Copons.⁵⁵ El pare d'aquest havia desenvolupat una trajectòria de servei a la monarquia es-

53. Francesc de CASTELLVÍ (ed. 1997), II, p. 112-115.

54. FELIU DE LA PENYA (1709), p. 562: «Retira el ejército del duque de Anjou. Para el tránsito hubieron de pactar con los paysanos en Sant Celoni, y para la comida y conducción de enfermos en Sant Feliu de Guíxols».

55. Francesc de CASTELLVÍ (ed. 1997), II, p. 239.

panyola, vinculada a la casa d'Aitona. La casa pairal estava situada a Sant Cebrià de Vallalta, que formava part del vescomtat de Cabrera, concretament de la batllia de Montpalau. Durant la Guerra dels Segadors, Joan B. de Mata i Soler apareix com a governador de Ribagorça, on el marquès d'Aitona havia heretat les possessions de la casa de Castre.⁵⁶ El 1651 va rebre l'hàbit de cavaller de l'orde de Montesa i el 1655 el trobem com a mestre de camp d'un dels terços de la Diputació, i com a governador de Vic.⁵⁷ El 1662 també era governador d'Hostalric pel marquès d'Aitona,⁵⁸ i el 1672 lloctinent del càrrec de Mestre Racional, el titular del qual era precisament el marquès. També figura com a capità general de l'artilleria del regne d'Aragó i el 1673 arribà a ser governador de Girona.⁵⁹ Com a «soldado de valor y experiencia», assistí el marquès don Miquel en el setge de Belleguarda, el 1674.⁶⁰

Aitona encara va participar en una altra desfeta borbònica. Manava la guàrdia d'infanteria durant la retirada de Madrid, el mateix any 1706.⁶¹ La marquesa no va seguir la cort, sinó que es retirà a Toledo. Aquest fet motivà una carta del marquès al rei, segurament per esvair possibles dubtes sobre la seva lleialtat.

LLUNY DE CATALUNYA

L'activitat militar del marquès d'Aitona anà davallant. El 1709 va combatre altra vegada en el front de Portugal. La cavalleria que manava «atacò con brío» a l'acció anomenada del *Campo de la Gudiña*,⁶² i l'any següent va ser ascendit a capità general i va signar, ensems amb altres *grandes*, una carta on es demanava l'ajuda de Lluís XIV.⁶³

Segons Castellví, el 1713 es va creure que un cap militar que al mateix temps fos un important senyor jurisdiccional, com Aitona, podia ser la millor elecció per manar l'exèrcit borbònic a Catalunya. El marquès, però, va declinar la proposta. També va fer-ho el general Miquel Pons de Mendoza, germà del comte de Robres.⁶⁴ I finalment, sabem que el designat fou un company d'Aitona durant el 1705: el duc de Popoli.

El 1714 don Guillem Ramon de Montcada va ser designat membre del Consell de Guerra⁶⁵ i durant un temps hi va coincidir amb el botifler català Francesc Ametller. Precisament, el famós informe d'Ametller feia constar que amb l'entrada de l'exèrcit reial s'havien extingit les institucions del Govern reial a Catalunya, i entre elles la de Mestre Racional, el titular de la qual era el marquès d'Aitona. Aquest, que havia arribat a ser degà del Consell de Guerra, va dimitir del seu càrrec el 1724, i va morir a València tres anys després. Seguint el costum familiar, el seu cos va ser portat a Santes Creus, *entierro de su casa*.

56. *Memorial d'Aitona sobre l'actuació de Mata*, ms. 2336, p. 90, Biblioteca Nacional de Madrid.

57. FELIU DE LA PENYA (1709), III, p. 338.

58. *Manual de Novells Ardits*, XVII, p. 213 i 696. Hostalric era la capital dels vescomtats de Cabrera i Bas.

59. BUSQUETS (1994), I, p. 85, 427, 429: «ab carta del virrei per governar les armes».

60. FELIU DE LA PENYA (1709), III, p. 361.

61. BACALLAR (1724), I, p. 208. Francesc de CASTELLVÍ (ed. 1997), II, p. 242: «Los que siguieron al rey Felipe en la calamitosa partenza de Madrid».

62. BACALLAR (1724), I, p. 315.

63. BACALLAR (1724), II, p. 32.

64. SANPERE i MIQUEL (1905), *Fin de la Nación catalana*, Barcelona, p. 70-72.

65. FRANCISCO ANDÚJAR (1995), *Consejo y consejeros de guerra en el siglo XVIII*, Granada, p. 236-237.

La marquesa d'Aitona va superar la prova de la fidelitat i el 1714 va ser designada per servir la nova reina Isabel de Farnesio, «desde el puerto que desembarcará la Reina hasta Madrid». Però, no va viure gaire més. Aleshores, el marquès es casà amb la vídua del seu nebot don Pedro de Montcada, el comte de Baños. La dama en qüestió era Rosa María de Castro, de la família del comte de Lemos, nascuda a Madrid el 1691, i vídua als vint-i-cinc anys, després de tres de matrimoni. Com que el matrimoni amb el marquès d'Aitona s'havia fet segons «los fueros de Aragón», amb la mort del seu marit, la marquesa va quedar «en el goce de todos sus estados». Rosa María va esdevenir la comtessa de Lemos el 1741, en morir un oncle seu.⁶⁶ El 1735 va ser nomenada cambrera major de donya Bàrbara de Bragança; el 1759 va ser-ho de la reina Maria Amàlia de Saxònia; i quan aquesta va morir, l'any següent, Carles III «la mandó tuviese a su cuidado el gobierno del Real Palacio en la misma forma que viviera su esposa».

Finalment, la marquesa d'Aitona va morir el 1771, als vuitanta-sis anys.⁶⁷

El sisè marquès havia tingut dues filles del seu primer matrimoni. La gran, Teresa, es va casar el 1722 amb el fill del duc de Medinaceli i va aportar els dominis dels Montcada a aquell gran casal, que ja posseïa els dels Cardona. La segona, Luisa, va maridar-se amb el duc d'Híjar, don Fadrique de Silva. Teresa i el seu marit, Luis Antonio Fernández de Córdoba, varen esdevenir ducs de Medinaceli a la mort del pare d'aquest, el 1739. Ella va morir l'any 1758 i el seu espòs, deu anys després. Aquest era el personatge a qui l'eclésiàstic català Agustí Eura va dedicar, el 1735, un sermó predicat davant dels catalans residents a Madrid, i en el qual feia encara fa constar, a més de les diverses baronies, l'antiga dignitat de Mestre Racional, pertanyent als Montcada.⁶⁸

El títol de marquès d'Aitona era concedit pel duc de Medinaceli, en vida, al seu hereu. El marquès d'Aitona figurava entre els nobles residents a la Cort, que feren constar la seva fidelitat al rei després del *motín de Esquilache*. També, utilitzaven el títol comtal d'Osona. El comte d'Osona havia estat nomenat el 1765 *alcalde de hermandad* de l'Ajuntament de Madrid.

Mentrestant, l'antiga casa Gralla s'havia convertit en el centre de l'Administració senyorial dels Medinaceli a Catalunya. Com deia el baró de Maldà, era «la casa d'Aitona, eo Medinaceli».⁶⁹

La trajectòria política del sisè marquès d'Aitona ens mostra l'etapa final d'un procés d'incorporació a l'aristocràcia de Castella. Durant generacions, els Montcada s'havien dedicat al servei militar i polític de la monarquia. A principis del segle XVIII, don Guillem Ramon ja no gaudia de la xarxa de clients de la qual disposaven els seus avantpassats. Tanmateix, era a la vegada tinent general i important senyor jurisdiccional a Catalunya. Hi havia residit, a diferència del duc de Medinaceli i Cardona i, a més, havia viscut de manera dramàtica els esdeveniments de 1705 i 1706. La seva absència, el 1713, fou també un símptoma que la manera de governar Catalunya de la monarquia ja no reposaria, almenys de manera directa, en els descendents més o menys castellanitzats dels antics llinatges que, a més, s'estaven truncant, com va succeir als Montcada amb la mort del sisè marquès.

66. *Compendio de los soberanos de Europa* (1769), Madrid, p. 314-315: «Aytona en Cataluña sobre el río Segre [...]. Su poseedor es doña Rosa María de Castro, condesa de Lemos, marquesa de Aytona y Sarria».

67. ÁLVAREZ DE BAENA (1789), IV, p. 300-302.

68. Ernest LLUCH (1996), *La Catalunya vençuda del segle XVIII*, Barcelona, p. 104.

69. Rafel d'AMAT I CORTADA, BARÓ DE MALDÀ (ed. 1994), *Catalix de Sastre*, v, Barcelona, p. 47.

ADDENDA A: «EL FOGATGE DE 1515»

GASPAR FELIU

En l'article «El fogatge de 1515»¹ es van ometre per error les comarques del Maresme i el Garraf. Publiquem a continuació els seus resums, que caldria incorporar a l'esmentat treball.

Llegenda: I, total de focs; II, focs privilegiats;² III, focs eclesiàstics; IV, focs nobiliaris; V, total de focs del municipi; VI, total de focs no privilegiats del municipi.

	EL MARESME					
	I	II	III	IV	V	VI
Alella	45	1	3	49	49	45
Arenys	68	300		71	71	68
Argentona	68	1		69	69	68
Cabrera de Mataró	24			24		
<i>Agell</i>	19	1	1	21	21	19
Cabrils						
Caldes d'Estrac	10	1		11	11	10
Calella	41	1		42	42	41
Canet	49	1		50	49	49
Dosrius i Canyamars	39	1		40	53	52
<i>El Far</i>	13			13		
Llavaneres	33	1		34	34	33
Malgrat	42			42		
Mataró	168	4		172	211	207
<i>Valldeix</i>	33			33		
<i>Cirera</i>	4			4		
<i>Treià</i>	2			2		
Òrrius	8			8	8	8
Palafolls	88	3	1	92	92	88
Pineda	33	4		37	84	79
<i>Arbosseda</i>	5			5		
<i>Camós i la Serra</i>	6			6		

1. Josep IGLÉSIES † (a cura de Gaspar FELIU) (1998), «El fogatge de 1515», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, IX, p. 23-85.

2. En el treball anterior sortia, també per error, «II, focs no privilegiats» enlloc de «II, focs privilegiats».

<i>Capaspre</i>	19			19		
<i>Manola</i>	16		1	17		
Premià	38	2		40	40	38
Sant Vicenç de Llavaneres	25			25	25	25
Sant Iscle de Vallalta	17	2		19	19	17
Sant Pol i Sant Cebrià de Vallalta	49	2		51	51	49
Santa Susanna	32			32	32	32
Teià	35	1	2	38	38	35
Tiana	47	1		48	48	47
Tordera					32	30
<i>Orsavinyà</i>	13	1		14		
<i>Roca Rossa</i>	3			3		
<i>Sant Pere de Riu</i>	7	1		8		
<i>Vallmanya i Moran</i>	7			7		
Vilassar	74	1		75	75	74
TOTAL	1180	33	8	1221	1221	1180

EL GARRAF

	I	II	III	IV	V	VI
Canyelles	4			4	4	4
Castellet	7	1		8	63	60
<i>Clariana</i>	5			5		
<i>Gornal</i>	10	1		11		
<i>La Llavenera, quadra</i>	8			8		
<i>Puigjaner</i>	11	1	12			
<i>Sant Esteve de Castellet</i>	8			8		
<i>Torrelletes</i>	11		11			
Cubelles	9			9	14	14
<i>Gallifa, quadra de</i>	2			2		
<i>Rocacrespa</i>	3			3		
Olesa de Bonesvalls			14	13		
<i>L'Hospital de Cervelló</i>	13	1	14			

Olivella	7	1	8	8	7	
Sant Pere de Ribes	29	29	29	29		
Sitges	64	2	66	71	67	
<i>Miralpeix</i>	3	1	1	5		
Vilanova i la Geltrú	62	1	3	70	94	87
<i>La Geltrú</i>	8	3	11			
<i>El Palmerar</i>	10	10				
<i>El Piulat</i>	2	2				
<i>Solicrup</i>	1	1				
TOTAL	277	12	4	293	293	277

T E S I S D O C T O R A L S

REVOLUCIÓ I CONTRAREVOLUCIÓ DURANT EL TRIENNI LIBERAL A CATALUNYA (1820-1823)¹

RAMON ARNABAT

PLANTEJAMENT

La importància del Trienni Liberal, tant pel que fa a la revolució com a la contrarevolució en el segle XIX i a la formació de la societat contemporània catalana i espanyola, està fora de dubtes com destaquen diversos historiadors (Josep Fontana, Alberto Gil Novales i Miguel Artola). El Trienni Liberal s'insereix en el llarg procés de crisi de l'Antic Règim i de la revolució burgesa a Espanya, dins del qual ocupa un lloc central ja que crea una legislació bàsica, difon idees i perfila els instruments polítics a través dels quals la burgesia exerceix el seu poder. Per primer cop es posen en pràctica les mesures liberals, i això provoca una polarització de la societat a favor i en contra d'aquestes mesures, no en el pla teòric com fins en aquell moment, sinó en el pràctic.

Però, malgrat la seva importància, el Trienni és encara un període relativament poc estudiat, sobretot pel que fa a Catalunya, i d'aquí el nostre interès en realitzar aquesta recerca. És cert que a nivell de l'Estat disposem de bones narracions del Trienni Liberal, fonamentalment polítiques, realitzades per autors coetanis (Antonio Alcalà Galiano i Estanislao de K. Bayo, marquès de Miraflores); també destacades obres literàries sobre aquests anys (Benito Pérez Galdós i Pio Baroja); així com informacions detallades dels enfrontaments militars a Catalunya (J. M. R., Francisco Espoz i Mina, i Florence Galli). És cert, també, que la historiografia conservadora ha dedicat la seva atenció al Trienni Liberal (Federico Suárez i José L. Comellas). Però, encara manquen interpretacions de conjunt que no trobem fins a l'aparició d'estudis com els d'Alberto Gil Novales, que han contribuït a millorar el coneixement i l'anàlisi del Trienni Liberal en el conjunt de l'Estat, o els treballs de Josep Fontana i Miguel Artola, que ens han ajudat a situar el Trienni dins el procés de la revolució burgesa. A poc a poc han anat sorgint monografies referides a diferents indrets de l'Estat, d'entre les qual destaquem les de Xosé R. Barreiro sobre Galícia, les de Renato Barahona i Félix Llanos Aramburu sobre el País Basc, la de Ramón del Río Aldaz sobre Navarra, les de Manuel Ardit, Vicente Conejero i Ma. Cruz Romeo sobre el País Valencià, o altres que tracten aspectes temàtics concrets com per exemple les de Blanca E. Buldain Jaca sobre la instauració del nou règim, les de Joan Brines i Manuel González de Molina sobre la desamortització, la de Joaquín del Moral sobre la hisenda, la de Sisíno Pérez Garzón sobre la milícia, o les de Manuel Revuelta sobre l'església. A Catalunya, en canvi, només disposem de treballs temàtics o monografies locals sobre el Trienni Liberal, d'entre els quals cal destacar el de Jaume Torras sobre la contrarevolució, el de Gaspar Feliu sobre el clergat, els d'Alfredo Sáenz Rico i Joan Florensa sobre l'ensenyament, i el d'Antònia Ferrer sobre Tarragona, a més d'altres treballs molt més concrets i localitzats.

1. Tesi doctoral dirigida per Josep Fontana i llegida a l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra el 12 de novembre de 1999, obtenint la qualificació d'Excel·lent Cum Laude per unanimitat del tribunal format per Jaume Torras, Alberto Gil Novales, Pere Anguera, Ramón del Río Aldaz i Pedro Rùjula.

Un dels principals dèficits de la historiografia del Trienni Liberal deriva de l'estudi per separat de la revolució i la contrarevolució, per això un dels principals objectius d'aquesta recerca ha estat l'anàlisi dialèctica de la revolució i la contrarevolució per conèixer-les a fons, com han assenyalat, entre d'altres, Manfred Kossok i Charles Tilly. És a dir, el nostre propòsit ha estat estudiar revolució i contrarevolució com una unitat històrica i dialèctica, centrant-nos en Catalunya, però sempre en relació amb el conjunt de l'Estat. El marc estatal és present al llarg del treball ja que sense ell es fa impossible la correcta interpretació dels fets analitzats, però alhora, quan ens ha semblat adient, hem baixat al nivell local o comarcal per aprofundir en determinats aspectes que només podem copsar del tot en aquest marc més reduït. Els marcs locals, el nacional i l'estatal s'han interposat sovint en l'estudi que hem fet, per tal de poder aproximar-nos correctament a l'anàlisi del Trienni Liberal. Finalment, volem assenyalar que aquest estudi del Trienni Liberal s'ha fet des de diferents camps: econòmic, polític, social i cultural, per intentar abastar al màxim la seva complexitat.

La tesi es divideix en onze capítols i una conclusió, als quals s'hi afegeixen uns annexos i uns apèndixs. Els tres primers capítols estan dedicats a l'estudi de la revolució, la seva institucionalització i la liquidació de l'Antic Règim; bàsicament se centren, doncs, en el primer any de la revolució, el 1820. Del quart fins al sisè capítol s'analitzen els primers enfrontaments entre revolucionaris i contrarevolucionaris, fent especial èmfasi en la lluita ideològica i el món eclesiàstic, sobretot l'any 1821. Del capítol setè fins al novè s'analitzen els aixecaments reialistes i la Guerra Civil entre la primavera de 1822 i l'hivern de 1823. El capítol desè està dedicat a l'entrada de l'exèrcit francès i la consegüent guerra a Catalunya entre la primavera i la tardor de 1823. Finalment, el capítol onzè fa una anàlisi de la contrarevolució.

Pel que fa a la bibliografia consultada, hem intentat de fer-ne ressò i integrar tot el que s'ha publicat sobre el Trienni Liberal a Catalunya, tant per part d'historiadors de l'època com pels historiadors actuals. Aquesta bibliografia s'ha complementat amb la referida al Trienni en el conjunt de l'Estat, així com amb la bibliografia sobre la revolució burgesa i la contrarevolució que s'ha publicat a Espanya i a Europa. Quant a les fonts documentals, hem fet un seguiment de la premsa de l'època a Catalunya, dels manuscrits que s'han localitzat referits a aquests anys, i de la consulta de les actes i de la documentació generada per les institucions liberals, des de les Corts als ajuntaments, passant per les diputacions catalanes, i per la contrarevolució, des de la Regència d'Urgell a les partides, passant per les juntes corregimentals. Per intentar aconseguir una veritable anàlisi del Trienni, hem consultat arxius diversos: arxius francesos; arxius corresponents al poder central, com els del Govern, les Corts, el rei i l'exèrcit; arxius del poder provincial, com els de les diputacions i els bisbats; arxius locals i comarcals dispersos per la geografia catalana; i arxius particulars.

EL MARC SOCIOPOLÍTIC

El darrer terç del segle XVIII i la primera meitat del XIX es caracteritzen a Europa pel fet de ser l'època de les revolucions polítiques, econòmiques, socials i culturals. Unes revolucions que trasbalsaren el vell continent, esfondraren definitivament l'Antic Règim i la societat senyorial, i feren emergir la societat liberal i burgesa, capitalista i industrial. És en aquesta època de revolucions, on

hem d'inserir la transformació de la societat catalana i espanyola, que provocà l'esfondrament de la monarquia absoluta i la societat estamental, i la implantació de la societat liberal i de classes. Una transformació incentivada per la pèrdua de les colònies d'ultramar, la crisi de la hisenda pública, les guerres de finals del XVIII, la Guerra del Francès i la crisi del sistema senyorial com a eina d'extracció de l'excedent de les classes productives.

Catalunya havia experimentat al llarg del segle XVIII un prolongat creixement econòmic, fonamentat en l'especialització productiva, la integració del mercat català i la cada cop més creixent exportació i importació vers les colònies americanes. La societat catalana de començaments de segle estava estratificada socialment en un reduït col·lectiu del 10 % de classes benestants (velles i noves), un altre col·lectiu més ampli que representava un terç de la població de classes mitjanes (urbanes i rurals), i un ampli col·lectiu, superior al 50 %, que abastava les classes baixes del camp i la ciutat. El creixement econòmic del XVIII havia estat desigual i havia beneficiat sobretot determinades zones geogràfiques i determinats grups socials, entre els quals cal esmentar la naixent burgesia i la pagesia benestant. En aquest context, cada cop sovintejaren més les queixes contra determinats drets senyorials que impedièen la lliure circulació de la terra com una mercaderia més. Els bons negocis del vi i l'aiguardent havien fet girar l'interès de molts sectors adinerats cap a l'adquisició de terres i, aleshores, hom trobava múltiples entrebancs a causa del règim de propietat de la terra. Les dificultats creixents i la interrupció del comerç americà al tombant dels segles XVIII i XIX, juntament amb la creixent competència manufacturera de França i Anglaterra, contribuïren a la fallida d'aquest model de desenvolupament econòmic i de la hisenda pública de la monarquia absoluta. Els sis anys que durà la Guerra del Francès trasbalsaren de dalt a baix el país des del punt de vista polític, econòmic, social i ideològic. Res tornaria a ser igual després de la guerra: l'estructura econòmica i els mecanismes senyorials d'extracció de l'excedent pagès quedaren força malmesos; les institucions polítiques i l'exèrcit es mostraren incapaços d'afrontar la situació i aparegueren fórmules alternatives (junes, guerrilles, etc.) que facilitaven la participació del poble en la vida pública; les estructures estamentals trontollaren i la mobilitat social s'estengué a redós de la guerra; i, des del punt de vista ideològic, es van difondre amb força les noves idees liberals arreu del país.

Un cop finalitzada la guerra, els intents de restaurar la monarquia absoluta i el règim senyorial acabaren amb un enorme fracàs. Els intents reformistes d'aquests anys van saldar-se amb un fracàs absolut davant la resistència de les classes privilegiades i del camperolat que començava a patir una greu crisi provocada per la davallada dels preus dels productes agraris i l'augment de les contribucions. Per altra banda, s'agreuà el conflicte entre les velles formes senyorials i les noves formes capitalistes d'apropiació de l'excedent pagès, un conflicte que girà al voltant de la propietat de la terra que continuava sent la principal font de riquesa, i que deixà la pagesia sola en la seva lluita per garantir l'estabilitat de l'explotació i la disminució de les càrregues que se li imposaven. Les posicions polítiques de les respectives classes i grups socials giraren al voltant d'aquest tema: uns donaren suport a la revolució perquè aquesta consolidava i garantia el seu poder, d'altres forniren les files de la contrarevolució perquè el nou sistema era irreconciliable amb els seus interessos de classe i, finalment, uns altres mostraren el seu rebuig a la manera com s'implantava el nou sistema, i que els perjudicava a curt i mitjà termini, formant l'antirevolució.

LA REVOLUCIÓ BURGESA A ESPANYA

És en aquest context que hem de situar la revolució burgesa a Espanya, entesa com aquell conjunt d'accions i transformacions que permeten que la burgesia (aliada o no amb d'altres classes socials) ocupi el poder polític i econòmic, i que les relacions socials capitalistes s'estenguin per tots els àmbits de la vida social i econòmica. Considerem que cal diferenciar el procés de transició del feudalisme al capitalisme (un llarg període que té les seves arrels a la societat senyorial), del període concret de la revolució burgesa, que pot ser més, menys o gens violent, més o menys llarg, però que significa sempre el punt de no retorn a l'Antic Règim. El procés de la revolució burgesa a Espanya abasta un ampli període que afecta de manera especial la primera meitat del segle XIX. La caracterització de la revolució burgesa a Espanya ha originat un ampli debat historiogràfic entre aquells historiadors que defensen que es tractava d'una revolució moderada o fracassada, i aquells altres que l'han plantejada com una revolució força radical. Pensem, i en això estariem d'acord amb altres historiadors, que la revolució burgesa espanyola va ser *burgesa* en el sentit que va satisfer els interessos d'aquest grup social, ja que entre els seus objectius no figurava ni podia figurar una millora dels col·lectius socials subordinats. Els primers moments de la revolució liberal a Espanya, sobretot durant el Trienni, foren d'una radicalitat *liberal burgesa* important i van fonamentar les bases per a la transformació radical de la societat, en el sentit que van acabar amb el feudalisme, i van implantar una societat de classes. És cert que la burgesia acabà pactant amb un sector de la noblesa a partir de 1837, però el mateix van fer, majoritàriament, les classes burgeses europees. És cert que la burgesia va intentar fer una revolució controlada, poc democràtica; però, fos des de dalt o des de baix, controlada o incontrolada, els objectius de la burgesia i de les classes que li donaven suport durant el Trienni eren desenvolupar les relacions socials capitalistes, sobretot en el camp, i modernitzar (aburgesar) l'Estat. I aquests objectius s'aconseguien en gran mesura durant aquests breus però intensos anys del Trienni. Pensem que, sovint, s'ha analitzat el procés de revolució burgesa a Espanya a partir de la darrera fase d'aquesta, és a dir, a partir de 1837, caracteritzant tot el procés en funció del resultat final, i infravalorant el caire rupturista de les propostes liberals durant el Trienni (eliminació del delme, presentació de títols de propietat, la Constitució de 1812, entre d'altres).

LA REVOLUCIÓ DE 1820 I L'ASSENTAMENT DEL SISTEMA CONSTITUCIONAL

La revolució de 1820, tot i que va tenir la seva guspira en un aixecament militar, cal entendre-la com a resultat d'una diversitat de factors: la creixent oposició al sistema absolutista organitzada al voltant de les societats secretes, en les quals conflueixen classes mitjanes, benestants i militars; la crisi econòmica i «hisendística» de la monarquia absoluta; i la indiferència de la majoria de la població envers la caiguda d'un règim incapaç de solucionar els seus problemes, quan no la seva participació activa en algunes ciutats com Tarragona, Barcelona, Reus i Mataró a Catalunya. La formació de juntes provincials i de la Junta i el Govern Provisionals ajudaren a consolidar i enquadrar el procés revolucionari, fins a la celebració de les Corts, el juny d'aquell any. Els constitucionals, conscients que una part important de la població desconeixia el significat de la Constitució i del nou règim, iniciaren una intensa campanya de propaganda política i lluita ideològica per tal d'ampliar la base social de la revolució. Aquesta revolució despertà una gran simpatia dins el món liberal euro-

peu fins el punt que Portugal, Nàpols i el Piemont seguien els seus passos; però, al mateix temps, les potències absolutistes de la Santa Aliança començaren a moure's amb la intenció d'esfondrar-la (congressos de Troppau, Laibach i Verona). Mentrestant, a l'interior del país, i amb centre al Palau Reial, s'iniciava la contrarevolució amb el suport dels exiliats a França, d'un sector del clergat i dels reialistes que continuaven mantenint-se dins l'Administració de l'Estat.

El règim constitucional es consolidà institucionalment amb l'elecció dels nous ajuntaments, diputacions i Corts que, juntament amb el poder executiu representat pel Govern i els caps polítics, constituïen la columna vertebral del nou sistema polític. El debat sobre la preponderància dels poders executius o representatius va estar obert al llarg de tot el Trienni i al seu voltant es polaritzaren moltes de les divergències entre les dues branques del liberalisme: l'exaltada i la moderada. Els ajuntaments constitucionals del Trienni, malgrat les greus dificultats econòmiques que patiren, desenvoluparen una important tasca en diversos camps: foment, sanitat, urbanisme, abastament, beneficència i ensenyament. A Catalunya, el personal polític que accedí als nous ajuntaments representava una certa continuïtat amb el de la monarquia absoluta (una tercera part dels regidors del Trienni ho havien estat abans i els grups socials representats eren els mateixos), però també discontinuïtats importants, així, mentre les professions liberals mantenien el seus percentatges, als ajuntaments constitucionals augmentava el percentatge d'hisendats, comerciants i fabricants, i disminuïa el de nobles i menestrals.

La reorganització territorial provocà conflictes entre ajuntaments, sobretot al voltant de la capitalitat provincial, però, un cop assentades, les noves diputacions desenvoluparen una important tasca de foment econòmic, de recaptació de contribucions i de lluita contra les partides reialistes, i es convertiren en una peça clau de l'engranatge del sistema liberal. Els hisendats ocuparen més de la meitat de les places de diputats provincials, els professionals liberals, sobretot advocats, una tercera part, i la resta les ocuparen clergues, comerciants, nobles, funcionaris i fabricants. Pel que fa als caps polítics de Catalunya durant el Trienni, cal destacar tres aspectes: la majoria foren militars que desenvoluparen correctament la seva tasca i, malgrat alinear-se majoritàriament a les files moderades, foren decidits constitucionals. Però, la institució clau del nou sistema foren les Corts, dipositàries de la voluntat del poble i veritables protagonistes dels afers polítics del país degut a les àmplies competències que els atorgava la Constitució de 1812. Unes Corts que en la primera legislatura (1820-1821) foren dominades pels liberals moderats; i en la segona (1822-1823), ho foren pels exaltats que aconseguiren la majoria de diputats. Els diputats catalans a les Corts, tant moderats com exaltats, pertanyien majoritàriament a tres grups socials: hisendats, comerciants i fabricants, i professionals liberals.

Però, el règim constitucional no podia consolidar-se només amb institucions políticoadministratives, calia una força armada que el defensés, i davant els interrogants que suscitava l'exèrcit heretat, els constitucionals impulsaren la formació de la Milícia Nacional Voluntària com a salvaguarda del nou règim. A Catalunya, aquesta milícia aconseguí enquadrar una desena part dels veïns allà on es formà, amb un total d'uns 12.000 homes, però a moltes zones del país no es va arribar a constituir. Estava integrada bàsicament per artesans i menestrals, petits i mitjans propietaris, comerciants i hisendats. Malgrat la importància que si li atorgava en la consolidació del règim cons-

titucional, els moderats ben aviat es malfiaren de la radicalitat de bona part dels seus oficials, i la milícia gairebé no va poder funcionar degut a les mancances econòmiques i, sovint, els ajuntaments hagueren de fer mans i mànigues per poder-les mantenir en un estat d'utilitat. Al seu costat, les Societats Patriòtiques impulsades pels sectors exaltats del liberalisme havien de contribuir a la defensa política del règim i a l'organització i debat entre els seus partidaris. Però, aquestes societats patiren múltiples entrebancs per part del liberalisme moderat que van dificultar enormement el seu funcionament, tot i que a Catalunya n'arribaren a funcionar de manera intermitent setze, integrades per oficials i sotsoficials, funcionaris, professionals liberals, menestrals i propietaris. La divisió dins el liberalisme afectà de ple les societats secretes que també es dividiren en maçòniques, anelleres, comuneres i carbonàries. Una divisió que provocà una forta lluita pel poder que posava en perill constant la revolució en dividir i enfrontar constantment les diferents branques del liberalisme.

LA LIQUIDACIÓ DE L'ANTIC RÈGIM

L'accés dels liberals al poder va comportar l'inici d'un seguit de reformes econòmiques i socials per acabar amb l'Antic Règim, i fomentar el desenvolupament de l'economia capitalista. Entre aquestes mesures, cal destacar les relacionades amb la hisenda que, tot i que podien ser coherents teòricament (homogeneïtzació, eliminació de privilegis individuals i col·lectius, etc.), xocaven amb l'estructura de classes del país i la conjuntura econòmica, perjudicant greument la pagesia mitjana i petita i el món rural en general, sobretot amb la transformació de contribucions en espècies com el delme, en contribucions metàl·liques com la de consums, en una conjuntura deflacionista. Tot plegat, originà un reguitzell de reclamacions dels pobles que obtingueren com a resposta els constrenyiments militars, cosa que contribuï a allunyar del sistema constitucional importants sectors de la població rural. A més, la nova política tributària, per tal de fomentar el comerç, retallà força els ingressos municipals, alhora que cada cop s'exigien més despeses als ajuntaments, provocant que la majoria d'ells finalitzessin el Trienni amb importants dèficits pressupostaris. La Guerra Civil que va patir Catalunya els anys 1822 i 1823 no va fer més que augmentar els efectes negatius d'aquesta política sobre la població, sobretot de la que vivia al món rural. La reforma tributària constitucional, malgrat la seva validesa teòrica, finalitzà amb un doble fracàs: econòmic, perquè només aconseguí de recaptar el 60 % del previst, i polític, perquè allunyà del liberalisme una part de la població més pobra.

Un altre conjunt de mesures, que comptaren amb el suport actiu dels diputats i la burgesia catalana, anaren dirigides a la formació d'un mercat nacional protegint i integrant el mercat interior. Aquestes mesures es concretaren en la política aranzelària restrictiva, en la liberalització de la producció i l'abolició dels gremis, el foment dels intercanvis amb la millora de les comunicacions i l'eliminació de les restriccions al lliure comerç interior; però, es mostraren impotents davant el contraban que omplia les botigues de teixits estrangers. El reforçament de la propietat privada va ser un altre dels eixos de la política econòmica del Trienni; en aquest sentit, cal destacar les mesures destinades a afavorir la propietat absoluta individual per sobre dels drets i costums que permetien aprofitaments comuns de determinades terres, i per sobre de la propietat compartida permetien l'adquisició de determinades terres amb la redempció dels censos. Per tal d'alliberar el mercat de la terra

es prengueren les mesures desamortitzadores dels béns eclesiàstics i dels ajuntaments, i la desvinculació. La desamortització del Trienni fou més voluminosa del que s'ha pensat fins ara, i està encara per estudiar a fons; però, el que és cert és que si bé tingué èxit com a mesura destinada a reduir el dèficit públic i aconseguí de lligar els compradors al règim constitucional, els que se'n beneficiaren foren molt pocs i sovint pertanyents a les classes benestants (comerciants, professionals liberals i pagesos benestants), alhora que això deixà descontents els petits pagesos que van veure com les terres canviaven de propietari sense poder-hi fer res, i a més, sovint, amb l'empitjorament de les condicions contractuals mitjançant les quals les explotaven.

Els delmes i els drets senyorials provocaren una gran conflictivitat al seu voltant, entre aquells que es resistien a continuar pagant-los, encapçalats per la pagesia benestant i els ajuntaments, i aquells altres que defensaven el seu manteniment, sobretot els senyors, però també d'altres sectors socials que se'n beneficiaven. La divisió entre defensors i detractors d'aquests drets es reproduí entre els diputats catalans a les Corts, i en la geografia catalana, on tenim mostres de resistències i queixes a la meitat de les comarques. L'abolició del règim senyorial fou capitalitzada per la pagesia benestant que consolidà la seva propietat, tant davant de la noblesa com de la resta de la pagesia, i que alhora aconseguí d'apropiar-se d'una part més gran de l'excedent pagès que fins llavors anava a parar a mans dels senyors. És cert que la petita pagesia també es beneficià, en part, de la desaparició dels drets senyorials, però ràpidament va poder comprovar com havia d'augmentar les parts de fruits que pagava per poder continuar treballant les seves terres. En realitat, el que havia passat era que s'havien reconvertit les rendes senyorials en rendes de la terra, i l'únic que havia canviat era el perceptor d'aquestes, perquè el pagès havia de continuar pagant-les amb un nom o altre.

El conjunt de la política econòmica liberal que s'aplicà durant el Trienni va ajudar a consolidar les relacions socials capitalistes al nostre país, però alhora va contribuir, a curt termini, a l'empitjorament de les condicions de vida de la petita pagesia. Aquest empitjorament, inevitable des de la perspectiva burgesa, fou molt ben aprofitat per la propaganda contrarevolucionària per restar suport a la revolució i guanyar-lo per a la contrarevolució. Per altra banda, aquest conjunt de reformes contribuïren al fet que una nova classe social, formada per noves i velles classes dominants al voltant de la propietat privada, aconseguís apropiat-se de l'excedent econòmic per mitjà d'uns nous mecanismes.

1821: LA CRUÏLLA DEL SISTEMA CONSTITUCIONAL

A partir de l'any 1821, quan es posaren en pràctica plenament les mesures liberals, esclataren un seguit de conflictes que s'havien anat covant des de l'inici de la revolució, i que posaren en perill el sistema constitucional, tot i que no va ser fins l'any 1822 que els aixecaments reialistes prengueren embranzida i derivaren cap a una guerra civil. Per la seva banda, les potències absolutistes mostraven cada cop més la seva preocupació per la consolidació del sistema constitucional a Espanya, i es mostraven partidàries d'intervenir-hi, com havien fet a Nàpols. Aquell any també es consolidà la divisió dins el liberalisme entre moderats i exaltats, una divisió que es feia palesa sobretot en qüestions polítiques, no pas socials, on coincidien en les seves posicions. La dissolució de l'exèrcit de l'Illa, l'esclafament de la revolució de Nàpols, la destitució de Riego i l'aparició d'una

seriosa contrarevolució, contribuïren decisivament a l'escissió dels liberals entre aquells partidaris de moderar la revolució per integrar les velles classes dominants, i aquells altres partidaris d'aprofundir les reformes polítiques i de reprimir la contrarevolució sense miraments, per tal de consolidar el règim constitucional. Una divisió que esdevingué un enfrontament aquell any, primer mitjançant la premsa, després amb la lluita pel control dels ajuntaments i, posteriorment, amb la repressió dels moderats contra els exaltats i les revoltes exaltades que es produïren a diverses ciutats catalanes contra el govern moderat, entre la tardor de 1821 i l'hivern de 1822, i que finalitzaren amb l'empresonament del coronel Josep Costa el mes de febrer. La contrarevolució aprofità la divisió dels liberals i l'actuació del govern moderat, que reprimia els exaltats i condescendia amb els reialistes, per estendre la seva actuació arreu de la península. Per altra banda, les relacions entre el nou règim que pretenia reformar i racionalitzar l'estament eclesiàstic, i bona part del clergat es refredaren definitivament arran del Decret de monacals. A Catalunya, la majoria del clergat encapçalat pels bisbes mostrà una posició hostil al nou règim, tot i que també cal constatar l'existència, minoritària és cert, d'un clergat liberal. El clergat absolutista desenvolupà una important tasca propagandística de descrèdit del nou règim, aprofitant la seva posició social i els ressorts de poder moral que encara conservava, i no fou gens estranya la seva participació directa a les partides reialistes.

Dos fets conjunturals, la febre groga de l'any 1821 i les sequeres dels anys 1821 i 1822, perjudicaren la credibilitat del sistema constitucional a Catalunya: augmentà de sobte la misèria de bona part de la població (malalties, manca de treball, reducció dels jornals, encariment dels consums, etc.); i també augmentaren les diferències entre aquells sectors socials benestants que se'n podien sortir més o menys bé, i aquells altres condemnats a rebre les conseqüències negatives d'una i altra. Malgrat els intents de les autoritats liberals d'oferir les obres públiques com a alternativa a la manca de treball, els contrarevolucionaris aprofitaren prou bé el malestar provocat per aquests fets conjunturals per restar credibilitat al règim constitucional. Un darrer problema s'afegí als anteriors a finals de 1822: el de les quintes fetes pel govern constitucional per fer front a la Guerra Civil. Aquestes quintes, que ja tenien una gran animadversió a Catalunya, provocaren una onada de protestes arreu del país i es realitzaren amb moltes dificultats, això quan els quints no fugien dels pobles o s'incorporaven a les partides reialistes. Només les classes benestants podien pagar substituïts perquè fessin el servei militar dels seus fills, agreujant així les conseqüències negatives de les polítiques liberals sobre els sectors socials i les zones geogràfiques més desvalgudes socialment i territorial.

Durant el Trienni, a més de la lluita política i militar entre partidaris i enemics de la Constitució, es desenvolupà una important lluita ideològica que utilitzà els mitjans més diversos per arribar a la població. La premsa, el teatre, els impresos, la literatura popular, els sermons, les festes i celebracions, etc., experimentaren durant el Trienni una extraordinària expansió, utilitzats per un i altre bàndol per fer arribar les seves propostes a les classes populars, les quals finalment havien de decantar la lluita cap a la revolució o la contrarevolució. Els liberals s'esforçaven per difondre la Constitució, que plantejaven com a hereva de les constitucions medievals catalanes i perfectament compatible amb el rei i la religió, i també com a garantia d'un futur ple de felicitat que contrastava amb un passat absolutista i tenebrós. Els reialistes s'esmerçaven a desacreditar la Constitució i els seus

principis que qualificaven d'estrangers, però sobretot a desacreditar la praxi del sistema liberal que, com hem vist, oferia una multitud de possibilitats, contraposant la felicitat del passat als desgavells del present. Pels reialistes, el rei *tot sol* i la religió eren les úniques garanties per a un bon funcionament de la societat, del qual es beneficiarien tots els sectors socials, des dels més benestants als més pobres.

LA CONTRAREVOLUCIÓ

A partir de la primavera de 1821 la contrarevolució, present des de l'inici del Trienni, començà a tenir un cert ressò popular, que connectava amb l'antiliberalisme, i aparegueren les primeres partides. Tres aspectes van ser els que contribuïren poderosament a aquest fet: la formació del cordó francès a la frontera, que serví de reraguarda a l'activitat contrarevolucionària encapçalada per Eguía i Mataflorida; els plans contrarevolucionaris dissenyats des de la cort i cada cop més implicats en la política internacional (Vinuesa, Guàrdia Reial, Álvarez de Toledo); i la decidida aposta de la majoria del clergat vers la contrarevolució que va permetre de connectar-la amb l'antirevolució, mitjançant la seva xarxa organitzativa. A les Corts, es discutí sobre la manera de fer front a aquesta contrarevolució, i es dividiren els diputats entre els partidaris de treure ferro a la seva importància (moderats) i els partidaris de mesures repressives i urgents sobretot contra els seus dirigents (exaltats). Finalment, es decidí de reprimir els caps i d'intentar recuperar les bases populars mitjançant l'indult i les obres públiques, ja que es considerava que aquestes s'incorporaven a la contrarevolució per la misèria i la ignorància.

A Catalunya, Caralt, en contacte amb Mataflorida, principal dirigent de la contrarevolució juntament a Eguía, aprofità l'existència del cordó francès per desenvolupar la seva tasca contrarevolucionària i preparar l'aixecament reialista a Catalunya amb la col·laboració de Malavila, Misses, Mossèn Anton i Muntaner. Mentrestant, esclataren en algunes ciutats mitjanes com Manresa, Girona, Cervera i Tortosa, un seguit d'aldarulls reialistes producte de l'activitat de la xarxa contrarevolucionària a Catalunya. També, es desenvolupà durant aquest any una intensa campanya propagandística contrarevolucionària dins les ciutats i viles catalanes amb anònims, pasquins, impresos, etc. Però, a més de les revoltes urbanes, la tardor de 1821 aparegueren les primeres partides reialistes a Catalunya: a les comarques del Berguedà, el Solsonès, el Gironès, la Garrotxa, l'Empordà, a les terres de l'Ebre i al Camp de Tarragona. Uns aixecaments que s'estenien també per Galícia, Castella, el País Basc i Navarra.

Durant la primavera de 1822 esclatà a Catalunya l'aixecament reialista organitzat des de l'exili francès per Mataflorida, que comptà amb la col·laboració de Domènec de Caralt i Salvador Malavila que tenien bons contactes a l'interior de Catalunya, on hi havia una xarxa contrarevolucionària amb homes disposats a posar-se al capdavant de les partides. El mes de maig apareixeren partides armades arreu de Catalunya encapçalades per Romagosa, Badals, Chambó, Rambla, Forcadell, el Trapense, Miralles, Plandolit, Misses, Mossèn Anton, Bossoms, Vilella, Muntaner, Saperes, i Tristany, entre d'altres. De manera paral·lela, en algunes comarques catalanes s'aixecaren sometents. Partides i sometents comptaven amb la indiferència, quan no el suport, de les autoritats municipals i les classes benestants locals. L'empenta dels aixecaments reialistes sorprengué a les autoritats

constitucionals, i les milícies hagueren de fer front a aquests primers aixecaments ja que, quan es mobilitzà el poc exèrcit que hi havia a Catalunya, les partides ja s'estenien per un ampli territori que abastava dinou de les quaranta-una comarques i tenien més o menys organitzats, a les seves files, uns sis mil homes agrupats en catorze grans partides. Els constitucionals optaren per assegurar les places fortes, fortificar les viles i ciutats més importants, i deixar el camp a mans dels reialistes, ja que no podien assegurar el control de tot el territori català, malgrat els esforços del caps de l'exèrcit com Torrijos, Llobera, Roten, Haro o Milans. Els constitucionals hagueren de recórrer a l'organització de milícies mòbils o Miquelets, que lluitaven contra els facciosos a canvi d'un sou, ja que la milícia voluntària i l'exèrcit, es mostraven incapaços d'acabar amb els aixecaments reialistes.

L'èxit d'aquests primers aixecaments no s'explicaria sense tenir en compte vuit aspectes. En primer lloc, la tasca conspiradora de la direcció contrarevolucionària i el suport econòmic que aquesta facilità sota la protecció francesa. El segon, la debilitat militar del poder constitucional a Catalunya pel que fa a la dotació de tropes i la incapacitat d'alguns dels seus comandaments militars. El tercer són les repercussions negatives que la praxi liberal començà a tenir sobre determinats sectors de la població que els feien receptius a les propostes contrarevolucionàries. El quart, la crisi econòmica, agrícola, comercial i industrial que patia Catalunya i que abocà a la misèria un sector de la població catalana. El cinquè aspecte, el paper agitador i canalitzador que va jugar bona part del clergat català, amb centre a Poblet. El sisè és l'actuació dels caps de partida, que foren una peça clau d'encaix entre la contrarevolució i l'antirevolució, gràcies a l'ajuda que reberen de sectors de la pagesia benestant. El setè, l'actitud dels ajuntaments, alguns compromesos amb els reialistes i altres indiferents, que permeteren el lliure moviment de les partides i dificultaren l'acció dels constitucionals. I el vuitè i darrer, la utilització de la guerra de guerrilles i la mobilització del sometent en accions puntuals, que permeté d'integrar diversos sectors socials a la lluita anticonstitucional i mobilitzar uns sis mil homes a les partides.

La direcció contrarevolucionària estava encapçalada pel mateix rei i pels dirigents ultres de l'alta noblesa i del clergat, i tenia com a suport social els eclesiàstics, els hisendats, els advocats i els militars, que integraven les diferents juntes reialistes i encapçalaven les partides. Les raons que portaren a sectors populars a enrolar-se a les partides reialistes i a participar de la contrarevolució foren diverses (individuals i col·lectives), i variaren al llarg del Trienni, com hem intentat demostrar a la tesi: influència social i econòmica dels dirigents, protesta pel malestar causat per la praxi liberal, possibilitats de guanyar un sou en temps de crisi, coincidència ideològica, incorporació forçosa, fugida del sistema per quintes o bandidatge, dinàmica de guerra civil, dinàmiques comunitàries i xarxes relacionals, etc. I aquesta diversitat és la que confereix el caràcter heterogeni al reialisme, en el qual conflüen l'oposició contrarevolucionària i l'antirevolucionària, igual que passà a la majoria dels moviments contrarevolucionaris europeus de la primera meitat del XIX, i que és una de les principals tesis d'aquesta recerca. Crec que és força interessant estudiar a fons la cronologia de la contrarevolució ja que ens demostra que, si bé la contrarevolució és present des de l'inici del Trienni, el suport popular provinent de l'antirevolució no s'aconsegueix fins dos anys després, com a resultat del malestar davant la praxi liberal i la conjuntura crítica, convenientment aprofitades per la direcció contrarevolucionària per guanyar suports.

LA GUERRA CIVIL

L'estiu de 1822 els reialistes, que comptaven en les seves files amb un nombre variable d'entre deu i quinze mil homes a Catalunya, aconseguiren conquerir la fortalesa de la Seu d'Urgell i instal·lar-hi la Junta Provisional de Catalunya i, posteriorment, la Regència integrada per Mataflorida, Eroles i Creus. La Regència d'Urgell dotà la contrarevolució catalana d'una direcció centralitzada i una certa coherència ideològica, i donà una empenta important a l'activitat de les partides, tot i que algunes es mostraren poc disposades a acceptar les seves ordres. A partir d'aquest moment, els reialistes consolidaren el seu domini sobre la part nord-occidental de Catalunya, entre la frontera francesa i l'eix Ripoll-Balaguer, a més de les terres de l'Ebre, el Priorat i el Vallès Oriental. Les Junes Corregimentals, on trobem principalment hisendats, clergues i advocats, foren les responsables d'aixecar una mena d'administració alternativa que organitzava el territori dominat pels reialistes, però que alhora provocava importants enfrontaments entre les autoritats civils i militars del reialisme, i entre les partides i els habitants de les zones que dominaven, com demostren els casos de Solsona i Puigcerdà. L'estiu i la tardor de 1822 Catalunya visqué una veritable guerra civil, en la qual era impossible restar al marge, i de la qual en sortí molt mal parada la població civil d'un i altre bàndol: represàlies, requises, contribucions de guerra, saquejos, etc. Els enfrontaments armats entre constitucionals i reialistes abastaren trenta-tres de les quaranta-una comarques catalanes.

Les Diputacions catalanes intentaran respondre a aquesta situació amb diverses mesures, seguint els criteris marcats per les Corts, unes de caire militar, altres de caire polític i, finalment, unes altres de caire social, sempre amb l'objectiu de derrotar militarment la facció, reforçar el bàndol constitucional i recuperar aquells que estaven a la contrarevolució no pas per raons ideològiques, sinó per misèria i ignorància.

El fracàs del cop de mà realitzat a Madrid per la Guàrdia Reial, a finals de juny de 1822, radicalitzà el procés polític amb el nomenament d'un nou govern format per ministres exaltats, cosa que contribuï a una actuació més rigorosa vers la contrarevolució, a la qual ajudà la creixent divisió entre la direcció contrarevolucionària. La tardor d'aquest any, l'arribada de Mina a Catalunya, i la reorganització de l'exèrcit i els reforços militars, van permetre als constitucionals de capgirar la situació i foragitar els reialistes de Catalunya l'hivern de 1823, després d'una dura campanya de sis mesos.

Penso que cal atribuir l'expulsió de Catalunya de les principals partides reialistes a cinc factors. En primer lloc, per primer cop l'exèrcit constitucional, àmpliament reforçat amb regiments d'arreu de l'Estat, disposava d'un cap amb prestigi, Mina, i d'un projecte, en funció del qual es mobilitzà tot l'exèrcit a Catalunya. El segon és que la campanya dissenyada per Mina es mostrà encertada per derrotar els reialistes, ja que des de la Catalunya central les quatre divisions en què s'havia dividit l'exèrcit d'operacions empenyeren les partides reialistes fora de Catalunya i consolidaren el seu domini sobre el territori conquerit, sense deixar-les refer ni reorganitzar-se darrera les files constitucionals com havia passat fins aquell moment; en part, a causa d'una política repressiva sobre els suports civils de la contrarevolució que, especialment Mina i Roten, aplicaren amb mà de ferro. El tercer és la divisió de la direcció contrarevolucionària que dificultà enormement que arribessin els diners necessaris per mantenir les tropes en condicions, i que les partides poguessin ar-

mar-se i equipar-se convenientment; en part, perquè la majoria dels dirigents contrarevolucionaris creien que l'única opció amb possibilitats de victòria era l'entrada d'un exèrcit estranger. El quart factor és que la tàctica de la guerra de guerrilles i la independència dels caps de partida en la definició de les seves estratègies militars que, fins aquell moment, els havia donat molts èxits, es mostrà com el principal defecte a l'hora de fer front a l'ofensiva d'un exèrcit més ben organitzat i més nombrós, i foren batudes arreu. I finalment, el cinquè és que els reialistes començaren a perdre suport popular des del moment en què pogueren exercir el seu domini sobre zones determinades del territori, els habitants de les quals es veieren sotmesos a les exigències dels caps militars i a contribucions extraordinàries.

LA FI DEL TRIENNI: LA INVASIÓ FRANCESA

Durant l'hivern de 1823, hi havia als Pirineus orientals francesos uns set mil reialistes refugiats, les tres quartes parts eren membres de les partides catalanes i la resta, població civil. La derrota dels reialistes a Catalunya i la fugida de la Regència d'Urgell foren aprofitades pels enemics de Mataflorida, encapçalats per Eguía, per prendre-li la direcció de la contrarevolució.

El fracàs del 7 de juliol i l'escombrada de les partides reialistes de Catalunya van convèncer a les potències absolutistes europees i a la direcció contrarevolucionària que l'única manera d'acabar amb el règim constitucional era mitjançant una intervenció estrangera, i això és el que es va decidir al Congrés de Verona: intervenir, sinó es modificava el curs de la revolució espanyola. El Govern francès aprofità la situació per preparar la invasió amb el vist-i-plau de les altres potències absolutistes, i la preparà amb tots els detalls la invasió, disposat a no repetir els errors que havia comès l'any 1808; a més, comptava amb la col·laboració d'Eguía i els seus amics que es mostraren disposats a convertir-se en una mena de junta provisional espanyola a les ordres d'Angulema, per tal de justificar la intervenció francesa com una acció d'ajuda sol·licitada pels propis espanyols. Mentrestant, el Govern espanyol es movia entre la incredulitat de la invasió i l'esperança que, en cas de produir-se, el poble espanyol reaccionaria com ho havia fet durant la Guerra del Francès. Quan la invasió ja fou irreversible, es reorganitzà l'exèrcit, però es posaren al seu capdavant generals que no trigaren gaire a traïr el seu país i a rendir les tropes a l'exèrcit d'ocupació, amb excepcions notables com Mina, que mantingué la lluita contra els francesos durant set mesos.

A començaments d'abril de 1823, entrà l'exèrcit francès a Espanya comandat per Angulema. A Catalunya, entrà encapçalat per Moncey, amb la col·laboració d'uns sis mil reialistes catalans. L'exèrcit francès optà per conquerir el territori deixant aïllades les places fortes, on s'havien aquarterat la major part de les tropes constitucionals. Els francesos arribaren aviat a Madrid, on instal·laren la Regència del regne que tingué freqüents enfrontaments amb Angulema. Mentrestant, a Catalunya l'avanç de les tropes franceses fou més lent ja que trobaren una major resistència dels constitucionals. Fins a finals de setembre, els francesos no aconseguiren fer-se amb el domini de la major part del territori català, i aïllar completament els pocs reduïts liberals que caigueren a finals d'octubre, set mesos després d'haver passat la ratlla fronterera. A partir d'aquell moment, els absolutistes empraren una dura repressió per tal d'esborrar el llegat constitucional i restaurar un sistema absolutista que, ben aviat, es mostrà incapaç d'afrontar els problemes del país.

EL LLEGAT DEL TRIENNI

El Trienni va representar la primera possibilitat de posar en pràctica, a tot el territori de l'Estat i en un període de relativa pau, un conjunt de mesures de caire liberal aprovades a les Corts de Cadis i a les del Trienni, que contribuïren decisivament a l'esfondrament de l'Antic Règim, i a la consolidació de la societat liberal i capitalista. Una part important de l'entramat legislatiu del segle XIX té els seus orígens en l'activitat de les Corts d'aquests anys, igual que l'hi tenen les disposicions per acabar amb el sistema feudal de propietat i distribució de la renda, i per la consolidació de la nova propietat i les relacions socials capitalistes (desvinculació, desamortització, eliminació de prestacions senyorials, etc.). Malgrat això, sovint hom s'ha referit al Trienni amb l'expressió de *revolució fracassada*, fins i tot per classificar tot el procés de la revolució burgesa espanyola en conjunt. Pensem que es fa difícil parlar d'una revolució fracassada quan el sistema liberal, malgrat conviure amb la contrarevolució interior i exterior, aconseguí desenvolupar una tasca tan important que deixà una petjada tan profunda en el segle XIX espanyol. El Trienni, a més, va fer passar a un primer pla els conflictes produïts arran de la transformació social i econòmica del país, entre els sectors beneficiats per aquestes transformacions i els que en sortiren perjudicats. Aquests conflictes van anar reapareixent a cada intent d'avançar cap al liberalisme polític i el capitalisme econòmic i social: reialistes, malcontents i carlins. Un altre aspecte destacat del Trienni fou el caràcter emblemàtic que va tenir a l'Europa de la Restauració, ja que va significar la primera victòria constitucional enfront de l'absolutisme, circumstància que va convertir Espanya i la seva Constitució en un mirall per als revolucionaris europeus, al mateix temps que la situava en el punt de mira militar de les monarquies absolutistes. Això, juntament amb la divisió dels liberals entre moderats i exaltats, la creixent oposició interna (formada per sectors que pretenien tornar a l'Antic Règim i per sectors populars perjudicats per les mesures liberals), i el cansament de la població per dos anys de guerra, van fer possible la caiguda del règim liberal.

La caiguda del sistema constitucional i la posterior repressió, però, no van permetre la plena restauració de la monarquia absoluta a Espanya. Aquesta es mostrà cada cop més ineficaç per afrontar els problemes que patia el país, i la petjada dels tres anys del Trienni va fer que el nombre dels seus partidaris disminuís força i, en canvi, s'ampliés el dels partidaris del constitucionalisme. Després del Trienni Liberal, res tornà a ser igual en la política espanyola.

REVOLUCIONARIS I CONTRAREVOLUCIONARIS

Hom tendeix a dividir les opcions politicoideològiques en funció dels marcs geogràfics o dels grups socials, però l'estudi del Trienni ens ha mostrat que la realitat és força més complexa que les anàlisis de laboratori. Pel que fa als grups socials, es fa difícil parlar de grups homogenis quant a les seves posicions polítiques i ideològiques, ja que tots els grups socials són representats a cadascun dels dos bàndols, si bé és cert que uns determinats grups socials predominen en un o altre bàndol.

Així, pel que fa a Catalunya, entre els dirigents de la revolució i de la contrarevolució (junes, caps de partida, oficials de les milícies, ajuntaments i diputacions) hi trobem, als dos bàndols i en proporcions semblants, els advocats i els hisendats, tot i que en el bàndol liberal l'espectre dels

professionals liberals és més ampli que el dels advocats, que monopolitzen el bàndol absolutista. I tots dos grups estan representats per sobre del seu percentatge de representació social. Els nobles, els eclesiàstics i els militars, els trobem amb una presència molt més important al bàndol reialista, tot i que també són presents a l'altre bàndol, sobretot els militars. Els comerciants, fabricants i menestrals, els trobem majoritàriament al bàndol liberal, per bé que els últims també són presents al bàndol reialista encara que en un nombre més reduït. Aquests sectors socials tenen en un i l'altre bàndol un pes molt superior al seu pes demogràfic en la societat de l'època, excepte els menestrals. Pel que fa a les bases socials (partides i milícies), els reialistes obtenen el seu suport sobretot dels teixidors, els petits pagesos i els jornalers, i els liberals l'obtenen de la mitjana pagesia, de l'artesanat i la menestralia, i també dels treballadors de la indústria. Tot i que els menestrals els trobem als dos bàndols, tenen un pes més important en el liberal; mentre que amb la pagesia passa el contrari, és a dir, si bé és cert que té presència en ambdós bàndols, és més important al reialista.

La geografia del reialisme i del liberalisme ens permet apuntar alguna zonificació dels comportaments polítics i ideològics en funció d'unes determinades estructures socioeconòmiques, però pensem que mai es pot simplificar fins l'extrem de parlar d'un enfrontament entre la muntanya i la plana, o entre la costa i l'interior del país. Els estudis més locals ens permeten veure millor aquesta complexitat, i mostren com la divisió i l'enfrontament social que provocà la implantació de la nova societat liberal, afectà tot el territori (comarques i municipis) i, per tant, trobem dins d'una mateixa comarca pobles reialistes i liberals, i dins d'un mateix poble liberals i reialistes més o menys decidits. De la mateixa manera, dins de comarques i pobles marcadament liberals trobem reialistes actius i, a l'inrevés, dins de pobles i comarques reialistes trobem liberals militants.

Malgrat tot, podem dibuixar un mapa de Catalunya dividit en quatre zones pel que fa als posicionaments polítics i ideològics durant el Trienni, però mai amb un caire homogeni al seu interior: en primer lloc, comarques decantades majoritàriament cap al reialisme, al voltant d'un eix que travessaria l'interior de Catalunya, des de la Garrotxa fins al Montsià (la Garrotxa, el Pla de l'Estany, el Ripollès, el Berguedà, el Solsonès, l'Alt Urgell, la Segarra, la Noguera, la Conca de Barberà, el Baix Penedès, el Pla d'Urgell, les Garrigues, el Priorat, la Ribera d'Ebre, el Baix Ebre i el Montsià); en segon lloc, comarques decantades cap al liberalisme, situades en una franja litoral des del Baix Empordà al Tarragonès (el Baix Empordà, el Maresme, el Vallès Occidental, el Barcelonès, el Baix Llobregat, el Garraf i el Tarragonès); en tercer lloc, comarques d'una forta divisió al voltant d'un eix prelitoral des de l'Alt Empordà fins al Baix Camp (l'Alt Empordà, el Gironès, la Selva, Osona, el Vallès Oriental, el Bages, l'Anoia, l'Alt Penedès, l'Alt Camp, l'Urgell, el Segrià, la Cerdanya, la Terra Alta i el Baix Camp); i finalment, comarques indiferents situades al nord-oest (la Vall d'Aran, el Pallars Jussà i el Pallars Sobirà i l'Alta Ribagorça).

Per tant, si bé és cert que les comarques que van patir més directament la crisi de començaments de segle, es mostraren incapaces de superar-la i, en general, donaren més suport al reialisme; les comarques que aconseguiren superar amb més facilitat l'esmentada crisi, són on els liberals van trobar més suport; i també trobem comarques en una i altra situació, on els posicionaments polítics i ideològics es mostren clarament dividits. Ho podem exemplificar relacionant-ho amb les taxes de creixement demogràfic entre 1819 i 1842; així doncs, aquelles comarques que presenten

un creixement demogràfic superior a la mitjana catalana ens indiquen que havien superat la crisi, mentre que un creixement per sota de la mitjana ens indica el contrari. En principi, la majoria de les comarques que van créixer demogràficament per sobre de la mitjana catalana, com el Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme, el Vallès Occidental, el Tarragonès o el Baix Camp, optaren pel liberalisme, per bé que n'hi ha d'altres que també van créixer i que, en canvi, optaren pel reialisme, com les de les terres de l'Ebre, el Priorat o el Berguedà. D'altra banda, aquelles comarques que van disminuir o van créixer per sota de la mitjana catalana, com la Garrotxa, la Segarra, el Ripollès o el Solsonès, optaren majoritàriament pel reialisme, però d'altres, com el Garraf, amb les mateixes característiques demogràfiques, optaren pel liberalisme.

Però, si les homogeneïtats geogràfiques pel que fa a les qüestions polítiques i ideològiques ja són qüestionables en un període tan curt com el del Trienni, encara ho són més en el transcurs de períodes molt més llargs. D'aquí que conceptes i imatges, típiques i tòpiques, com la de les *dues Espanyes*, que es reproduïen al llarg de la història contemporània del nostre segle i que han fet seves tant la historiografia progressista com la reaccionària, siguin més que criticables. Aquestes imatges ens presenten una continuïtat que està per demostrar entre resistència antisenyorial, liberalisme i republicanisme o, d'altra banda, entre defensa del sistema senyorial, contrarevolució i conservadorisme. Al nostre parer, el període comprès entre finals del segle XVIII i el primer terç del XIX, a tot estirar fins el 1868, és un període caracteritzat per les profundes transformacions polítiques, econòmiques, socials i culturals que s'hi produeixen i que el diferencien clarament del període anterior, la societat de l'Antic Règim, i del període posterior, la societat liberal burgesa plenament consolidada. Per això, ens sembla que tant la revolució com la contrarevolució, durant aquest període, tenen unes característiques específiques i diferents a les que tenen aquests mateixos moviments abans i després, malgrat que els noms amb els quals els etiquetem siguin els mateixos. Així, per exemple, la sociologia i la geografia del moviment reialista té molt en comú amb les dels malcontents i del primer carlisme. En canvi, respecte al carlisme posterior (sobretot, amb el de la tercera guerra i el del segle XX), els aspectes en comú ens semblen mínims a excepció de la retòrica ideològica i del nom. En aquest sentit estem en desacord amb les hipòtesis que proposen analitzar el carlisme com un fenomen de llarga durada, que representaria una alternativa reaccionària dins el capitalisme.

En aquesta línia, és lògic que no trobem cap relació entre la pertinença o no dels pobles reialistes / liberals i llur caire senyorial o reial durant l'Antic Règim. Si ens fixem, no ja en els municipis concrets, sinó en les comarques, tampoc trobem correlació, tot i que podem dir que allà on predominava més d'un 50 % el domini reial fou on hi hagué menys reialistes, per exemple als corregiments de Barcelona i Mataró, però els corregiments de Manresa i Tortosa, que es trobaven en la mateixa situació, aportaren força homes al reialisme. Tampoc podem dir que allà on predominava el domini senyorial nobiliari en més d'un 50 % fos més reialista, doncs, si bé això es compleix en el cas del corregiment de Cervera, no passà el mateix, ans al contrari, en els corregiments de Talarn i Figueres. De la mateixa manera que la importància del domini eclesiàstic no determina sempre més reialisme, ja que si bé aquesta correlació es dona als corregiments de Tarragona i en part al de Vilafranca, no es dona al de Puigcerdà. Tampoc podem establir una correlació directe entre pobles que mostraren una conflictivitat antisenyorial i pobles liberals. Pel conjunt de Catalunya, tampoc és

possible establir aquesta correlació. Així, comarques amb una alta conflictivitat senyorial, com el Garraf, el Barcelonès i el Maresme, es decantaren pel liberalisme, però altres comarques altament conflictives, com la Conca de Barberà, l'Anoia, el Ripollès i la Garrotxa, es decantaren pel reialisme. Per contra, també trobem comarques poc conflictives a ambdós bàndols: el Tarragonès i el Vallès Occidental al bàndol liberal, i el Solsonès i la Segarra al reialista.

Tampoc no trobem relació directa entre zones de fort liberalisme / reialisme amb posicions polítiques posteriors, com poden ésser el tradicionalisme català o el republicanisme. És més, zones i comarques que optaren pel suport a la contrarevolució durant el primer terç del segle XIX, es convertiren en feus del republicanisme en el darrer terç del XIX i el primer del segle XX. Tot això sembla indicar que ens trobem davant d'una dinàmica i uns moviments específics pel que fa a les expressions polítiques adoptades, i molt determinats per la conjuntura històrica, i que tenen molt poc a veure amb la conflictivitat social tant anterior com posterior. Si bé és cert que la implantació del liberalisme i la difusió de les relacions socials capitalistes obriren nous enfrontaments polítics i socials, i que aquests van perdurar un bon grapat d'anys, la línia divisòria entre els bàndols oposats no ha estat sempre la mateixa. Canvien les etiquetes, però les oposicions i els enfrontaments es mantenen. Potser, no hi havia tantes diferències de fons entre les classes populars de la ciutat que engrossien les columnes mòbils de la milícia sota la bandera de la llibertat, i els voluntaris reialistes que eixamplaven les partides sota la bandera del rei i la religió. Potser, a finals del XIX els seus descendents entonaren junts l'himne de Riego. Potser, les classes benestants del camp i de la ciutat aconseguiren de mobilitzar i enfrontar, sota diferents banderes però amb l'objectiu comú de defensar els seus respectius privilegis, els sectors més desvalguts de la societat.

Podem concloure que en el decurs del segle XIX es produïren dues fractures en les formes de mobilització i acció social de les classes populars. Una primera ruptura s'inicià amb la implantació del sistema liberal que obrí un període de canvis i transformacions econòmiques, polítiques, socials i culturals al llarg de la primera meitat del segle XIX. La vella conflictivitat senyorial donà pas a la conflictivitat entre revolució i contrarevolució, i provocà una nova correlació de forces, una divisió de bàndols, i unes noves formes de mobilització i acció social. La segona ruptura es produí en el darrer terç del segle XIX, quan la conflictivitat a l'entorn de la revolució burgesa donà pas a la conflictivitat entre les noves classes dominants i les classes dominades. En aquest conflicte, que es produí tant al món rural com a l'urbà, les velles línies de conflicte desaparegueren i en tornaren a sorgir de noves. Burgesos que havien lluitat a les files de la revolució liberal i hisendats, aristòcrates i clergat que havien lluitat a les files de la contrarevolució, tots junts formaren un front comú en defensa de la propietat i el nou ordre capitalista; mentre que, per altra banda, treballadors industrials i menestrals que forniren les forces de xoc liberal, i pagesos i jornalers que forniren les antiliberals, també s'uniren per defensar els seus interessos com a classes dominades de la nova societat burgesa.

ANTILIBERALISME I GUERRA CIVIL A CATALUNYA. LA TERCERA GUERRA CARLINA, 1872-1873

LLUÍS FERRAN TOLEDANO GONZÁLEZ

Professor associat a la Universitat Autònoma de Barcelona

Amb aquest títol es va presentar una tesi doctoral, el passat mes de juliol de 1999, a la Universitat Autònoma de Barcelona, dirigida pel professor Borja de Riquer, i que va merèixer la qualificació d'Excel·lent per unanimitat. Aquesta recerca era la continuació d'un treball presentat l'any 1993, a la mateixa universitat, sobre la formació del carlisme polític a partir de la revolució democràtica de 1868.

L'objectiu del treball ha estat comprendre la revifalla i el caràcter del carlisme en el context conflictiu del Sexenni Democràtic. Per aconseguir-lo, calia entendre com va poder ressorgir amb tanta força i empena, després dels successius fracassos de 1855 i 1860. Els itineraris de la recerca van portar a estudiar primer el període iniciat amb la revolució democràtica i que s'acabà amb l'inici de la guerra, l'abril de 1872. De seguida, vam veure la complexitat del fenomen i la dispersió de les fonts documentals sobre la temàtica. Posteriorment, en començar la investigació del període bèl·lic, ens vam adonar de l'enorme impacte que va assolir la guerra carlina sobre la societat catalana. Un escenari caracteritzat per un notable desenvolupament industrial, una llarga tradició d'obrisme organitzat, i un pes considerable d'opcions polítiques com el republicanisme federal. Era una societat, doncs, extremadament conflictiva, marcada per una renovada cultura insurreccionalista a les ciutats i al camp. Totes aquestes qüestions contrasten amb l'escassa atenció que la historiografia els va prestar a la darrera carlinada.

Una dificultat afegida a l'estudi del tercer carlisme ha estat la reducció de la seva comprensió a la dinàmica bèl·lica. Fins fa pocs anys, historiar el carlisme havia estat historiar les guerres civils del segle XIX; una temàtica delimitada per dos centres d'interès: el País Basc, gràcies al seu innegable protagonisme, i les primeres manifestacions de contrarevolució armada durant el Trienni i la revolució liberal. En aquest context, no era fàcil poder inserir el darrer carlisme en el marc d'anàlisi que li era propi. Es veia com un anacronisme, el darrer batec d'un moviment polític que li devia la vida, únicament, a la Revolució de Setembre. Aquesta visió devia molt a ideòlegs conservadors com Joan Mañé i Flaquer, segons el qual abans de 1868, el carlisme no era més que «un cadàver putrefact». Una ànima en pena fins que els errors dels progressistes i els excessos dels republicans li van donar un nou alè. Aquesta interpretació, en definitiva, negava els moviments interns que havien afectat la dreia catòlica catalana abans de la *Gloriosa*.

En aquesta tesi, hem volgut situar l'estudi del carlisme català en una nova panoràmica. La d'un moviment polític que es reféu en una societat liberal desenvolupada i que constituí un element explicatiu més de la vida política catalana. Si comprenem el carlisme, podem conèixer millor la societat i les seves fractures polítiques. Unes divisòries, entre carlins i liberals, i intel·lectuals catòlics i lliurepensadors, que lluny de limitar-se a l'estret marc del Sexenni, s'eixamplen cronològicament a través de cultures polítiques antitètiques. La investigació permet, per la naturalesa de la seva acció i els seus suports, depassar una visió de la història catalana captivada per la dinàmica

barcelonina. Estudiar el carlisme permet anar més enllà i obliga a articular diversos escenaris, en els quals es desenvolupa l'acció política: el nord basconavarès, la Cort amb el pretendent i els consellers, l'espai fronterer nord-català i el Vaticà o la «reraguarda» carlina.

Estudiar el carlisme ha esdevingut una manera de conèixer la dreta catalana, la seva composició i continguts, més enllà de les anàlisis més conegudes sobre els sectors que donaven vida al regionalisme burgès de principis del segle xx. Però, no ens hem volgut detenir aquí, no hem centrat l'estudi tan sols en el caràcter general de l'organització, dels seus objectius i evolució. Ens hem preocupat de conèixer els homes que li donaven suport, saber què feien, com pensaven i quin va ser el seu comportament en el decurs del conflicte. Hem volgut personalitzar la varietat de situacions socials existents, això sí, privilegiant aquelles que marcaven el pols de la seva política. Carlins dirigits en temps de pau i cabdills, en temps de guerra, és l'anàlisi del lideratge que hem entès no com una manera de treballar parcialment el carlisme, sinó com un instrument bàsic per copsar les relacions teixides entre la base i la direcció.

El mètode emprat ha estat el de conduir la recerca a partir del plantejament de problemes, amb la voluntat de presentar preguntes, més que no pas pretendre oferir un quadre compacte, sense esquerdes, de respostes. Per fer-ho, ens hem vist obligats a manegar un extens conjunt de fonts, heterogeni i enormement dispers. Hem combinat l'anàlisi general, quan es tractava de saber quina política es duia a terme des de la capitania, amb l'anàlisi local o microhistòrica, quan ens convenia conèixer de més a prop el tarannà carlí i la reacció específica d'un poble o ciutat a les vicissituds de la guerra.

Així, per conèixer la ràpida revifalla del carlisme després de la setembrina, hem treballat amb les col·leccions de premsa carlina i liberal de 1869 fins el 1872, de Barcelona i la resta de ciutats catalanes, i també amb el degà de la premsa carlina madrilenya i espanyola, *La Esperanza*. Per poder valorar la vinculació amb el moviment catòlic, hem treballat igualment amb revistes i opuscles, i amb les biblioteques dels seminaris de Girona i Barcelona, per posar només dos exemples. També en aquesta línia, donat que una part rellevant del carlisme dirigent havia ocupat importants càrrecs en l'Administració isabelina, hem buidat, en la mesura de les nostres possibilitats, els fons municipals i els de les diputacions que podien deixar algun rastre sobre la sensible pèrdua de control del poder local que experimentaren els sectors que abraçaven la causa del pretendent.

D'altra banda, per poder endinsar-nos en les polítiques realitzades des de la màxima autoritat militar, hem treballat abastament la documentació del Ministeri de la Guerra a Madrid. En el cantó oposat, per esbrinar la dimensió interna de la política carlina, ens ha estat molt útil consultar el fons d'Antonio Pirala; i ens ha passat el mateix, pel que fa al progressisme constitucionalista, amb l'Arxiu Víctor Balaguer, les fonts consulars franceses i espanyoles, i el material existent a l'arxiu vaticà. Aquesta documentació ha estat al servei dels problemes plantejats des d'un principi, la naturalesa dels quals s'ha anat enriquint i modificant amb l'evolució de la recerca.

En respondre el perquè de la revifalla d'un moviment que semblava sentenciat a mort, el resultat és ambivalent. A hores d'ara, coneixem millor com es produí la recuperació a Catalunya, els homes que hi participaren, les seves organitzacions, l'abast de la seva propaganda, encara que la resposta ens situa en uns anys abans del Sexenni, fet que supera amb escreix les possibilitats

d'aquesta tesi. En efecte, tot i reconèixer el paper catalitzador de la Gloriosa, respecte a la reaparició pública carlina, la politització del grup dirigent sembla arrencar en la dècada anterior. Necessitem conèixer millor el moderantisme i el paper dels joves intel·lectuals catòlics que visqueren l'impacte del pontificat de Pius IX i el reconeixement del regne d'Itàlia; per tant, els anys finals de crisi i descomposició de la monarquia isabelina. Davant de la gran quantitat d'alcaldes que controlaven la vida política local abans de la revolució, ens hauríem de preguntar sobre l'hegemonia real que tenien els moderats, de l'estil de Manel Duran i Bas, a la resta del país.

El 1869 el carlisme primerenc treballava en una triple direcció: popularitzar la imatge de don Carlos, enfortir les relacions amb el món catòlic més polititzat per la qüestió romana, i aconseguir el finançament necessari per a la preparació d'un cop militar a les casernes. En aquestes circumstàncies, el carlisme català no va ser perifèric respecte a l'organització conspirativa espanyola. I al fracàs de les temptatives a les casernes, es va unir la manca de coordinació de la direcció militar i la petita transcendència que tingué l'aixecament entre les bases socials carlines. De totes maneres, els problemes suscitats en la preparació del cop i l'aixecament, iniciaren un llarg camí de desconfiança entre els àmbits conspiratius i les seves direccions.

A partir de 1870, el carlisme aconseguí de bastir una estructura organitzada jeràrquicament, la de les juntes catolicomonàrquiques; un procés de modernització que comportà una profunda renovació dels seus quadres polítics dirigents. S'encetà una formidable empresa propagandística, s'obriren casinos i cercles, i s'assolí un relatiu èxit electoral, almenys a Catalunya, en les eleccions de 1871, tant en l'àmbit de les diputacions provincials, com en el del Congrés de Diputats. Paradoxalment, fou Ramon Cabrera l'encarregat de sostreure el partit carlí de la incertesa i la crisi d'agost de 1869. El gener de 1870 es creà, així, l'Asociación Católico-Monárquica, que anà teixint la seva estructura piramidal de juntes arreu del territori. La més gran representació del món de juntes legal se situà a la província de Girona, la qual cosa fou tot un símptoma de la vitalitat del moviment en aquelles terres. En canvi, el Solsonès o el Berguedà, terres «mítiques» del carlisme, a partir d'aquell moment tingueren un comportament allunyat respecte a les anteriors guerres.

Les juntes representaven, a més de comitès electorals compostos de notables locals, una estructura de poder paral·lela a la de l'Administració de l'Estat. Així, les juntes locals suplantaren els consistoris municipals, i les de districte i provincials reemplaçaren el personal de les diputacions. Un dels objectius més clars de la nova organització fou oferir una sortida a la indolència de la dreta conservadora, esporuguida davant del procés obert per la Gloriosa. El carlisme era un paraigua contrarevolucionari i antiseccularitzador. La participació electoral l'aconseguí en les eleccions de març de 1871, quan les candidatures carlines van obtenir la victòria en catorze districtes, i el 30,54 % del total del vot emesos.

És difícil avaluar el creixement del carlisme sense considerar l'enorme esforç propagandístic desfermat des de 1868. La necessitat de fer atractiu don Carlos i de popularitzar la seva figura, el feren entrar en competència dins un mercat on les alternatives monàrquiques no eren tan abundants. Per altra part, el carlisme protagonista d'aquesta transformació organitzativa es nodrí de sectors polítics més amplis que no pas els anomenats «neocatòlics», procedents de l'extrema dreta del partit moderat. Certament, una de les raons de l'embranchida del carlisme és la seva estreta vinculació

amb el moviment catòlic, amb el catolicisme polític. Però, no tots aquests tenien un passat «liberal», sinó que abundaven, d'una manera o altra, les vinculacions amb el carlisme històric. El més important és remarcar l'eficàcia d'aquesta amalgama entre el jove catòlic i el vell veterà, en un moment en el qual el moderantisme liberal trobava seriosos problemes per articular un discurs mobilitzador.

Què aportà el carlisme a la guerra? A principis de 1872, la política governamental percebia el carlisme, que mai no havia abandonat els treballs conspiratius. Això no vol dir que deixés de valorar el tancament de casinos i la impossibilitat d'accedir a càrrecs administratius (municipals o provincials) que, per la negativa al jurament de la Constitució, portaren a un allunyament de les polítiques legalistes. En realitat, la marxa cap a l'esclat de la guerra, l'abril de 1872, fou el producte combinat de pràctiques polítiques aparentment contradictòries: l'acció en el camp electoral, periodístic i associatiu, d'una banda, i de l'altra, la política conspirativa duta a terme en les juntes d'armament.

En la tesi, demostrem abundantment les vinculacions entre els dos móns i la seva presència simultània en les juntes electorals i en les conspiratives, sense que una cosa contradigui l'altra. A més, el personal provenint del neocatolicisme va estar tant o més implicat en l'espai prebèl·lic, que els veterans de les anteriors guerres. Va ser més significativa l'oposició a l'evolució del partit d'un veterà com Masgoret, per exemple, que no pas la tímida actitud d'un Llauder davant les eleccions d'abril de 1872, quan la majoria dels carlistes públics havien optat per les armes. L'inici de la guerra, doncs, s'ha de veure com un fet premeditat, afavorit, això sí, per l'evolució política general i la situació política a França, després de la Comuna.

En resum, l'esclat bèl·lic es produí davant de l'intent de consolidar una monarquia de tall liberal, amb una constitució democràtica i anticlerical. Però, també van intervenir altres factors interns al carlisme, com ara la crisi de la seva direcció i el desgast de l'element dirigent civil, en un polaritzat i enrarit ambient conflictiu local. En definitiva, el 1872 el carlisme ja era conscient que havia perdut la batalla pel control del poder local.

L'objectiu prioritari de la direcció conspirativa carlina va fer un cop militar a les casernes, amb la col·laboració d'oficials prèviament compromesos, sovint mitjançant la compra dels seus serveis. Aquesta estratègia privilegiava l'exèrcit governamental per sobre del lideratge de les partides. La por d'aparèixer com un moviment «trabucaire» estava condicionada per l'intent d'atracció de l'opinió conservadora. El sistema permetia, a més, subordinar l'acció dels caps de partida, que eren sovint propietaris de terres benestants, sota la direcció del «carlisme polític». De totes maneres, la tercera guerra carlina va començar essent un estrepitós fracàs a les casernes. La direcció carlina no va tenir més remei que permetre i sostenir les partides, però la iniciativa i el poder del moviment anà passant cada cop més a mans dels caps militars. L'aixecament va aplegar, entre abril i maig de 1872, un nombre superior de combatents que el 1869, uns 3.500, amb un lleuger predomini dels insurrectes gironins. La major part dels capitosts eren propietaris d'una certa posició, amb influència i prestigi en la seva demarcació, sense la participació dels quals hauria estat molt difícil, per no dir impossible, la seva realització. Tanmateix, tot i existir una forta renovació dels suboficials i oficials menors, els principals caps de partida eren veterans reconeguts d'altres guerres. La principal novetat la constituï, sens dubte, l'ascensió de Francesc Savalls, el cabdill més influent de tota la tercera guerra carlina.

La posició que va ocupar el carlisme català respecte de l'espanyol i de l'important focus basc, fou remarcable. L'oposició carlina catalana a la política parlamentària va enfortir notablement el bloc antieleccoral; i novament, va ser la província de Girona la més oposada i la millor preparada per a la insurrecció. En canvi, la seva presència a la junta central legal va ser reduïda. Tan sols un polític, Ramon Vinader, que feia temps que estava a Madrid, va tenir una participació destacada en els ambients electorals i periodístics. Fins a la generalització de la guerra al nord i a la resta de l'Estat, el 1873, el carlisme català esdevingué el centre de les esperances de tot el carlisme espanyol.

Lluny, doncs, de ser perifèric i subordinat al basconavarres, el carlisme català va ser el causant principal de la precipitació de l'esclat bèl·lic arreu de la península, l'abril de 1872. Tot i els lligams entre els diversos carlismes, els ritmes conspiratius van ser distints a Catalunya i al nord basconavarres. Cadascú, a més, amb uns espais fronterers autònoms un de l'altre, Perpinyà i Baiona, respectivament. Novament, a finals de 1872, les expectatives catalanes van influir poderosament en l'aixecament definitiu al nord.

Segons l'opinió de l'oficialitat militar governamental, la guerra a Catalunya semblava un continu inacabable d'accions sense resultat aparent. Un teatre d'operacions difícils, malgrat la novetat de poder disposar de noves formes de comunicació, el ferrocarril i el telègraf elèctric. Lentament, el control militar sobre l'estament polític i l'Administració de l'Estat es va consolidar durant els mandats de Gabriel Baldrich i Eugenio Gaminde. Els tres grans problemes que hagué de resoldre la capitania van ser les desercions i el llicenciamment dels contingents, la deteriorada relació amb la població, i el fracàs en aixecar el sometent contra el carlisme.

El comportament de les diferents partides aixecades, entre abril i maig de 1872, va ser netaament defensiu. Es van limitar a consolidar la respectiva partida i a evitar el xoc frontal amb les columnes de tropa. Una de les novetats de la darrera carlinada va ser precisament la facilitat amb la qual els carlins entraren a ciutats i poblacions de fort arrelament liberal. El contrast amb la primera guerra fou un dels temes més comentats en la premsa de l'època. L'estiu de 1872 la tònica de la guerra es va transformar: l'empenta inicial de l'aixecament s'anà apagant. Les caixes de les partides estaven exhaustes i començà aleshores la «guerra dels quartos»: les exaccions fiscals als pobles. El comportament més contemplatiu dels pobles durant els primers mesos i la indiferència que tant criticà la premsa progovernamental, va anar canviant a mesura que les partides exigien contribucions. En arribar els darrers mesos de la monarquia amadeïsta, el carlisme català es presentà cada cop més com un seriós problema. El seu creixement es va donar a partir de la tardor de 1872, i no directament com a únic resultat de la proclamació de la República. L'alarma pública havia estat, per tant, anterior.

Justament, l'adveniment del nou règim va significar per al carlisme un autèntic desig no confessat. L'alçament del sometent carlí i l'entrada dels infants el mes de desembre va commocionar l'alta muntanya catalana. El fet va comportar importants conseqüències: l'emigració de famílies liberals benestants a les ciutats costaneres, i la mobilització definitiva dels sectors benestants barcelonins i catalans per acabar la guerra. El conflicte estava malmetent el sistema de comunicacions del ferrocarril, i els interessos del comerç i de la indústria es trobaven amenaçats.

Gran part de les manifestacions polítiques republicanes es van centrar en la discussió sobre quin model de forces armades calia tenir, i quina era la forma «republicana» de combatre els carlins i guanyar la guerra. La relativa dissolució de l'exèrcit tradicional i la gosadia carlina va proporcionar un aspecte singular a la situació política catalana. Un dels problemes fou la poca afecció de les autoritats militars acadèmiques al règim republicà. Els diputats provincials estaven al capdavant de les columnes de tropa i, a Barcelona i Tarragona, es formaren batallons de Guies de la Diputació, i també un compendi de les virtuts militars republicanes, o alguns assajos territorials com la Confederació Regional de Municipis, projectada en alguns districtes barcelonins. En canvi, a la resta de l'Estat, l'experiència cantonal marcà les diferències. A Catalunya, la guerra va comprometre qualsevol projecte de canvi polític. El procés de conservadorització del republicanisme castellarià, trobà en la guerra carlina un dels camins cap a la moderació.

Un altre dels aspectes més rellevants de l'impacte de la guerra en la vida política i militar, va ser l'extensió d'una autèntica revolta militar en el si de les forces de tropa i voluntaris. Els signes més visibles eren el canvi d'indumentària, la transformació del sentit de la disciplina i l'atac a l'oficialitat suspecta de poc republicana. En general, la conflictivitat va ser un entrebanc per al desenvolupament de les operacions, però no sempre fou així. L'armament que el carlisme agafà durant tota la guerra a les forces del Govern, demostrà que l'exèrcit era tan vulnerable com els cossos de voluntaris.

El malestar de la tropa era degut als impagaments de les soldades, l'incompliment de les promeses de llicenciament, i les dures condicions de disciplina imposades pels oficials. Des d'aquest punt de vista, és prou sabut que Catalunya no visqué la cantonal, però per als sectors conservadors de la societat catalana, la seva cantonal va ser protagonitzada pel fenomen de la indisciplina militar. Aquest era vist com un testimoni de la força dels sectors republicans, alguns d'ells d'entre els més avançats. Era, a més a més, una mostra pública del capgirament polític que omplia d'incertesa el futur mentre aquests cossos conservessin les armes. L'extensió territorial de la indisciplina militar tingué els batallons francs i regulars com a vehicles importants de transmissió de l'agitació política viscuda durant aquells mesos. D'alguna manera, doncs, la conservadorització de la República va anar paral·lela al retorn de l'ordre a les casernes.

Des de la perspectiva carlina, cal matisar la tesi segons la qual es vincula directament el desordre republicà a l'apogeu carlí. El carlisme també va passar el seu calvari particular; una de les manifestacions d'aquesta crisi va ser la dicotomia existent entre les partides i els projectes ordenancistes d'Alfons de Borbó, germà del pretenent. La separació del qui havia estat iniciador de la guerra, Joan Castells, era una prova més de la voluntat de transformar l'estructura de les partides en una altra més propera a un exèrcit regular. Una altra fractura van ser les resistències dels cabdills a la dependència, respecte a la intendència dirigida per Francesc Solà. A principis de 1873 es va generalitzar el bloqueig a ciutats i poblacions de dimensions mitjanes, amb finalitats purament fiscals.

Una altra pregunta important que cal fer-se és fins a quin punt el carlisme va poder acoblar sectors socials contrarevolucionaris. Si va existir un moment en el qual es podien donar petits transvasaments de l'interior del conservadorisme cap al carlisme, aquest era el moment. El carlisme va poder aparèixer com una seriosa amenaça a l'ordre republicà. Esmement, si més no, la concate-

nació de fets ocorreguda entre juny i juliol: un motí a Igualada que obligà a fugir, fins i tot, al propi capità general García Velarde; la mort del brigadier Cabrinetty i tota la seva columna, a Alpens; l'entrada carlina també a Igualada, entre altres fets. No obstant això, el carlisme no va aconseguir aliances significatives, malgrat els moments d'inseguretat. L'exèrcit va ser un excel·lent terreny on avaluar la capacitat del carlisme per atreure l'oficialitat contrariada per la revolta militar. El nombre d'oficials que es passaren al carlisme és limitat, tot i que hi ha alguna excepció, com la del cap del terç de la Guàrdia Civil a Barcelona, Gaietà Freixa. Ara bé, encara és una incògnita el comportament que van tenir els sectors moderats liberals en l'àmbit rural, cap a les partides. Tal vegada, es podria haver donat el cas concret en el qual preferissin l'exèrcit carlí, que al cap i a la fi imposava l'ordre «blanc» a unes patuleies de soldats que blasonaven de la República i la Federal.

En definitiva, la força militar del carlisme durant l'any 1873, condicionada per problemes interns, va presentar causes més complexes que el desordre republicà i la revolta militar. El carlisme es va mantenir en els seus suports polítics bàsics des de 1869. En tot cas, el règim va consolidar i reforçar aquests suports, a desgrat de les picabaralles entre Francesc Savalls i don Alfons. El canvi de tendència, insistim, es produí tot just abans de la República. Aquest fet contrasta amb les idees propalades des de la premsa conservadora catalana, interessades a desprestigiar a qualsevol preu el règim republicà; i incapaç d'explicar, d'altra banda, l'augment d'efectius carlins, sense el recurs als errors de l'experiència republicana.

El 1874 el carlisme va arribar a la seva màxima capacitat militar i influència política. Aleshores, es posà de manifest el deteriorament de l'autoritat, no ja de l'exèrcit sinó del mateix Estat. En mots del capità general Rafael Izquierdo, «hay que hacer país liberal y país español cuando menos», davant la impotència de perdre el control administratiu de Catalunya. En aquest perillós context, per a la República pretoriana acabar amb la guerra era una prioritat per poder consolidar el règim. Però, davant seu tenia un exèrcit cada cop més ben organitzat. La presa de Vic, Olot i la Seu d'Urgell, va proporcionar un territori on establir la intendència carlina. L'exèrcit regular, per la seva banda, estava a la defensiva, fins i tot poblacions com ara Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú i Igualada, van romandre obertes la primavera de 1874. La guerra empitjorà fins a uns límits insospitables. Les províncies de Lleida i Tarragona, on hi havien unes condicions més difícils per al sosteniment de les partides, visqueren els moments més àlgids de la insurrecció. El carlisme exercí la seva influència sobre dues terceres parts del territori, cobrant impostos i interceptant les comunicacions de l'enemic. Amb tot això, mai no es va preparar seriosament l'assalt a cap de les quatre capitals de província catalanes.

Tot i la preocupant situació, va ser amb Rafael Izquierdo que començà la reconquesta del territori. Aquest capità general va dissenyar l'articulació de l'element civil i militar sobre unes noves bases. Assenyala un triple repartiment de funcions: per a les poblacions i punts estratègics, la Milícia Nacional; davant de les petites partides recaptatòries, les Rondes Volants; i, per últim, per a la guerra formal, l'exèrcit regular. La llavor de la derrota carlina va aparèixer abans de la Restauració, abans de l'eficaç campanya de Martínez de Campos, el 1875. A poc a poc, les operacions van agafar un altre caire, es va començar per fortificar i restablir les comunicacions a la província de Tarragona i l'Anoia. L'acció de les Rondes Volants va fer molt de mal a les comandàncies d'armes carli-

nes, uns veritables apèndixs de la transmissió d'ordres. A més, la persecució dels delegats de l'Administració estava destinada a castigar el cor del finançament del carlisme.

En efecte, per aquestes i altres raons van aparèixer els primers símptomes de crisi en l'exèrcit carlí. Cada vegada resultava més complicat pagar regularment als combatents, uns vuit rals diaris. L'Administració fiscal de la intendència era incapaç de regularitzar els pagaments, i se li amuntegaven els plecs de protestes en la petita «Banca» carlina situada en una casa pairal de Sant Boi de Lluçanès. L'estat de les forces carlines, l'abril de 1874, era d'uns 10.000 homes i la seva estructura encara era bàsicament la de les partides, encara que nominalment aquestes s'havien transformat en batallons. L'evolució dels contingents carlins durant la guerra demostrà que s'estava produint una desacceleració en el ritme de les incorporacions.

Un cop arribada la Restauració alfonsina, obtenir la pacificació a la península continuava essent la condició necessària per consolidar el règim. El problema més urgent era, doncs, acabar d'una vegada per totes amb la guerra. L'existència d'una agitació proalfonsina entre els oficials en operacions a Catalunya és un fet provat, almenys, des de març de 1874, i personificat en la brigada de Josep Arrando. El primer objectiu de Martínez de Campos fou superar l'estadi defensiu en què es trobava l'exèrcit, malgrat tots els progressos anteriors. La primavera de 1875, per fi aconseguí recuperar la iniciativa en les operacions en realitzar una arriscada operació a Olot, la capital del carlisme més emblemàtica de la tercera guerra. Això no volia dir, ni de bon tros, que la situació política i militar estigués controlada.

L'important és respondre a la sorprenent rapidesa amb que el carlisme es va dissoldre, entre la primavera i els inicis de la tardor de 1875. La nòmina dels problemes que va tenir el carlisme es va anar amuntegant una darrera l'altra. D'un costat, la defecció de Ramon Cabrera i alguns dels seus acòlits no representà mai un greu problema per al carlisme català, malgrat el renom d'alguns dels seus membres. Un altre factor va ser l'entrada de l'anomenat «Exèrcit del Centre», procedent del Maestrat i País Valencià. L'entrada a Catalunya de poc més de 10.000 combatents va acabar de castigar zones pobres de recursos, com ara el Pirineu lleidatà.

No obstant això, els principals problemes carlins van ser el cansament fiscal del territori que dominaven i la gravíssima situació financera. El creixement dels òrgans administratius i el domini d'algunes poblacions van incrementar les seves despeses, lluny de proporcionar més ingressos. Les desercions augmentaren estimulades pels endarreriments en el pagament dels sous. Una operació militar, el setge a la Seu d'Urgell, va ser un cop mortal sobre l'estat crític del carlisme català. Una part de l'exèrcit carlí fou vençut per les seves pròpies mancances; no oblidem que la seva oferta política no aconseguí atreure els suficients suports socials i esdevenir, així, una alternativa creïble. A tots aquests factors, cal afegir l'encertada política d'Arsenio Martínez de Campos i la col·laboració de les autoritats franceses frontereres, i també la del cònsol espanyol a Perpinyà. El sometent general de novembre de 1875 no va ser més que un acte simbòlic, en el qual es forçava a participar a tots els habitants varons.

Un cop vist el desenvolupament bèl·lic, ara ens centrarem a valorar més detingudament altres aspectes: la violència utilitzada, la fiscalitat, les bases socials carlines, les motivacions ideològiques i, finalment, la defensa de la foralitat i la creació d'organismes, com ara la Diputació. La principal

força del carlisme radicava en el fet que es feia obeir. El grau de credibilitat va esdevenir superior al del mateix Govern en algunes àrees del país. Els carlins van detectar el monopoli de la violència en zones extenses del Principat. I d'això, n'era ben conscient el Govern.

Un element de domini carlí i de descrèdit de les autoritats governamentals va ser la paralització del ferrocarril i el telègraf. Aquesta acció va permetre dislocar la cadena d'ordres militars, però sobretot de l'Administració civil. En moltíssims pobles catalans el butlletí oficial provincial no el van rebre durant llargs períodes de temps. Més que un col·lapse de les comunicacions, Catalunya va viure un autèntic col·lapse de l'Estat. Un element imprescindible per a l'obediència va ser l'ús de la violència física contra autoritats i individus d'opinió liberal. Els alcaldes i funcionaris no podien continuar essent els apèndixs de les ordres dels capitans generals i dels governadors civils. La quantitat de membres pertanyents a l'Administració municipal segrestats pels carlins fou extraordinària, unes pràctiques que, al cap i a la fi, formaven part d'una cultura insurreccional que podria trobar en la primera carlinada exemples semblants.

La violència política del carlisme va aparèixer també fortament ideologitzada. Aquest moviment es va voler presentar com el braç armat del catolicisme, a través de la crema dels registres civils. Altres símbols polítics i socials van rebre la ira carlina: els béns materials d'associacions polítiques i obreres, la tala d'arbres de la llibertat o la destrucció de llistes de quints, en aquest cas, també amb un clar objectiu militar. Era una violència conscientment organitzada, on l'estructura fragmentada del poder carlí portava a polítiques ben diverses. Les mesures coercitives estaven, a la pràctica, supeditades a la política de cada capitost.

A Catalunya, l'exèrcit va ser la columna vertebral de l'Estat. Era l'únic capaç d'assegurar l'obediència, per exemple, en matèria fiscal o pel que fa al reclutament. L'abstencionisme electoral de 1873 s'explica pel progressiu retraïment de l'opinió pública republicana, però el context extremadament advers de desgavell i paralització de l'Estat va ser tant o més decisiu. La política duta a terme des de la capitania tampoc no va millorar les relacions entre l'exèrcit i la població; no va ajudar a unir l'ampli camp liberal contra un enemic comú. La destitució d'ajuntaments i l'empresonament d'alcaldes va ser tan freqüent que, tan bon punt canviava el règim, les autoritats municipals eren substituïdes al poc temps, independentment si ho havien fet bé o no en el seu càrrec, en la defensa contra els carlins. En algun cas, pensem en Jaume Vallhonrat de Terrassa, a qui l'experiència de la guerra civil li va servir per enfortir lideratges locals que es van mantenir més enllà del Sexenni.

La violència de l'exèrcit es va concentrar sobretot en les comarques que de més a prop vivien el conflicte, i on més suport tenia el carlisme. La cronologia d'aquesta violència estava vinculada a l'evolució dels projectes polítics governamentals; a mesura que aquests projectes es fiançaven i la seva consolidació perillava, l'ús de mètodes violents augmentava. El 1874 la violència liberal va revestir el caràcter de contraagressió: si el carlisme segrestava els principals contribuents per no pagar l'impost, la columna de tropa feia el mateix amb els individus titllats de carlins. En xifres absolutes, la guerra afectà físicament 26.000 individus, com a mínim; entre els quals, uns 5.600 van morir en combat o afusellats, uns 9.700 van quedar ferits, i poc més de 10.000 van ser empresonats per un o altre bàndol, o segrestats per al cobrament de tributs. Això sense comptar la quantitat

enorme de ferits i malalts que van passar pels hospitals de sang habilitats, o pels hospitals ja existents en els nuclis de població més importants. Les malalties aparegudes més importants foren les infeccioses.

El finançament de la guerra va ser un problema de primer ordre durant els quasi quatre anys del conflicte. La guerra es convertí en una mera qüestió d'obtenció de cabals. Entre 1869 i 1872, el carlisme va obtenir fons gràcies a la col·laboració de propietaris benestants, la noblesa carlina i, també especialment, els nuclis legitimistes europeus. Però, poc després de l'aixecament de les partides, els carlins es van quedar sense les aportacions que havien aconseguit arregar els cabdills i els comitès locals. L'autonomia financera de les partides era un assumpte d'enorme importància política. El rebuig al carlisme armat fou directament proporcional al seu grau d'exigència tributària. La política de partides i batallons carlins va anar dirigida a la paralització local i de l'Estat, com ja hem dit en parlar de les comunicacions. L'objectiu bàsic era, a cada recluta del Govern, impedir la quinta i interrompre la informació entre les autoritats liberals.

El pols de la guerra es movia a cops de contribució, més que no pas de grans batalles. Un aspecte important és que l'exèrcit carlí no es racionava tal com ho feien les tropes governamentals. Els voluntaris cobraven vuit rals, de vegades intermitentment, i amb aquests diners s'havien d'espavilar per comprar el menjar i mantenir-se. La compra d'espardenyes sovint corria a càrrec de la comptabilitat del batalló. Aquest mètode va impossibilitar el creixement dels efectius carlins. La necessitat de suport va produir en el carlisme mecanismes molt perversos. D'un costat, malgrat que en un principi no es volia, les partides es van imposar a la conspiració en les casernes. La direcció carlina no va tenir més remei que confiar en els seus cabdills; però ara bé, també la necessitat de suport armat de joves en edat de quintar, o d'altres sectors socials, va portar a fer la promesa d'una paga que, per regla general, era superior a la dels soldats i equiparable a la dels cossos de voluntaris. Una manera de resoldre l'escassetat de recursos va ser el famós «canvi de camisa». Això vol dir que, de tant en tant, quan hi havia la sega o s'havia d'ajudar en les feines de casa, molts voluntaris tornaven al seu domicili i reprenien, posteriorment, un altre cop la vida de partida. Tal vegada, aquesta flexibilitat va ajudar al carlisme a incorporar més combatents, però també va provocar que la inestabilitat interna fos molt gran.

L'Administració era l'estómac dels voluntaris. Si no cobraven, com deia la cançó, ells tampoc no disparaven contra els soldats. Amb el pas dels anys, l'augment de la burocràcia i l'Administració carlines van elevar la despesa no dedicada directament a les operacions militars. Així, tres quartes parts de la despesa generada en el bàndol carlí se l'enduien els batallons i els cossos militars en operacions; i la quarta part restant, l'Administració, les forces auxiliars i els serveis instal·lats a la rera guarda. Per tant, com menys guerriller es va fer el carlisme, més car esdevingué el seu manteniment. A partir dels mesos d'estiu de 1872, es va iniciar l'organització del ram de les contribucions de guerra. S'establí un calendari de recaptació d'impostos precedit per la negociació concreta amb els representants de cada localitat, talment com havia passat durant la primera carlinada. Un pas més en l'organització de la fiscalitat va ser l'establiment de la intendència militar, la primavera de 1873. Fou aleshores quan es van generalitzar els bloquejos a les poblacions, els talls de subministrament d'aigua per al rec o per a la indústria. Amb tot això, segons indiquen els tipus impositius

aplicats pel Govern i pel carlisme, aquests darrers van realitzar una pressió fiscal lleugerament menor. Això sobre el paper, perquè a la pràctica el resultat va ser molt variat segons el context bèl·lic de cada població. Moltes d'elles també van patir, intermitentment, la doble contribució, la carlina.

No deixa de ser simptomàtic que Martínez de Campos comentés que eren els pagesos els que havien sostingut la guerra, «no sólo por afecto a la causa, sino por su interés; ellos no pagan contribución a los carlistas, y no pensaban darla al Gobierno». El moment en què van sofrir les exaccions dels carlins, va ser quan més es van mobilitzar contra ells. En els darres mesos de la guerra, entre 1874 i 1875, la fiscalitat carlina es va endurir i van aparèixer fenòmens de resistència al pagament. Aquest fet coincideix amb la instal·lació de la Diputació a Sant Joan de les Abadesses, una institució que es va veure impotent per resoldre la recaptació dels recursos indispensables.

Pel cantó governamental, cal dir que des de l'inici de la guerra l'Administració econòmica de la capitania havia estat un desastre. Mancaven recursos per a pagar les tropes, i aquest fou un dels aspectes més present en les reclamacions fetes al Ministeri de la Guerra. Sovint, les mateixes tropes vivien sobre el terreny amb els tributs cobrats als pobles i que corresponien a l'Administració de l'Estat. Justament, en els aspectes més il·legitimadors davant la població.

Des del punt de vista dels suports socials carlins, cal considerar que els estudis haurien de contemplar no només els voluntaris, sinó també els confidents, el carlisme polític, els sectors eclesiàstics o la població que simpatitzava enfront les tropes del Govern. No hem de reduir el carlisme només al coneixement dels seus soldats. D'altra banda, l'anàlisi dels cabdills constitueix un punt fonamental per conèixer la direcció del partit. El fracàs conspiratiu a les casernes suposà un capgirament total del centre de gravetat polític, cada cop més pendent de les decisions dels líders militars. El lideratge constituí un dels eixos definitoris del carlisme català. Un bon cap de partida, a més de tenir l'autoritat que li conferia el seu grau de capità o de comandant, havia de ser considerat pels seus com a líder. La vinculació personal era tan important com la d'autoritat. Els partidaris eren reclutats a les comarques on els cabdills tenien una veritable influència. Aquesta era una regla d'or.

L'enquadrament dels combatents tenia així una base molt territorialitzada: el caràcter localista de la política, factors personals, la proximitat i la familiaritat, etc. També, per motius de disciplina, més relaxada, o de promoció social. El sistema de cabdills constituí, doncs, una xarxa de relacions complexa, en la qual les vinculacions personals tenien una importància decisiva. La coneixença personal facilitava la promoció en l'escalafó. En aquest sentit, la crisi que va afectar el carlisme en les darreries de la guerra, també va ser la crisi dels cabdills. El descrèdit d'aquest personal fou generalitzat.

L'altre sector dirigent del carlisme va ser el que Valentí Almirall anomenà: «aristocràcia d'espardenya»; per a nosaltres, els grans propietaris i hisendats que amb els seus recursos i les seves pairalies constituïren el nervi de la guerra de partides. La identificació del personal polític carlí, el de les juntes, amb el carlisme armat va ser absolut. Empesos per les circumstàncies, per l'acció de les autoritats liberals i per la seva convicció, van anar trobant a poc a poc el seu lloc en l'Administració i rera guarda carlina. Alguns d'ells, d'entre els més significatius, van emigrar de seguida al departament dels Pirineus orientals. Una possible via de recerca sobre aquest sector podria ser l'estudi de la percepció que aquestes famílies van tenir dels canvis socials propiciats pel liberalisme.

Alhora, aquest fet convida a un estudi específic sobre la politització carlina de la gran propietat en la província de Girona.

Pel que fa a les bases socials combatents, el reclutament forçós no sembla haver estat decisiu. Durant els dos primers anys de campanya, va predominar més l'entrada voluntària que no pas la coaccionada. Posteriorment, els mecanismes d'enquadrament, com ara el sometent foral, van implicar l'ús de la força per al seu bon funcionament. El carlisme, el 1874, va començar a inaugurar els banderins de recluta, que era una manera d'aprofitar les convocatòries de quintes del Govern enemic. Si entre els sectors dirigents del carlisme, els propietaris benestants i la burgesia de formació acadèmica eren la majoria, entre les bases socials populars, la diversitat era la tònica general. Amb tot, predominava el combatent jove, menor de vint anys, en edat de quintar i amb una notable presència urbana. Des del punt de vista social, la majoria pertanyia a un sector poc definit de «pagesos», al costat del món dels oficis, les professions liberals i els comerciants. La subordinació política d'aquests sectors a la direcció carlina va ser total.

Des del punt de vista geogràfic, la província que tenia més efectius era la de Girona i, en concret, la comarca de la Selva; a Barcelona, la comarca de l'Anoia; a Tarragona, la del Baix Camp; i a Lleida, les Garrigues. Dins l'exèrcit governamental, la majoria de caps militars no tenia experiència a Catalunya, tot i que s'observa un alt percentatge de militars catalans. El coneixement del districte no era un passaport cap a l'èxit i ho demostra el cas de Gabriel Baldrich, capità general a la meitat de 1872, o el d'Eduard Nouvilas, que fracassaren tots dos, malgrat conèixer el terreny i la guerra de partides. El soldat governamental procedia majoritàriament d'Andalusia i les Castelles. El percentatge de catalans coincidia amb l'atorgat al contingent de la quinta, un 10 % dels individus.

Des del punt de vista ideològic, el catolicisme polític va esdevenir l'element vertebrador del moviment. Ara bé, tampoc no constituïa l'únic element del seu programa. Les vinculacions amb les plataformes associatives catòliques van ser molt grans, de tal manera que s'identificava un bon catòlic amb un bon carlí. Malgrat tot, la majoria de bisbes a Catalunya romangueren a l'expectativa, i el catolicisme europeu restà dividit com aquí, entre legitimistes ultramuntans i catòlicoliberals. El carlisme va concedir a la lluita a Catalunya, un autèntic caràcter de croada per a l'alliberament catòlic dels espanyols.

La novetat del darrer carlisme va consistir en poder incorporar la crítica al règim liberal, des de la perspectiva que li concedia una trentena d'anys de règims parlamentaris. L'acta de la fundació ideològica carlina va ser la publicació de la *Carta-Manifiesto*, el 1851, i el rebuig a la sobirania nacional.

El carlisme d'aquests anys no representà un pur immobilisme i reaccionarisme, sinó una altra manera d'exercir el domini burgès, uns canvis socials mínims, el tutelatge integrador de l'església i la defensa d'un règim autoritari. El liberalisme i el parlamentarisme eren vistos com règims polítics falsos, que contínuament incomplien les seves promeses. L'Estat liberal era un règim burocratitzat, on predominava l'*empleomanía* i la centralització, que promovia la secularització. Es tractava, però, prioritàriament d'un antiliberalisme polític, no econòmic. Alhora, durant el Sexenni Democràtic, el carlisme va començar a construir una imatge de si mateix, a perfilar una contrasocietat que reforçava els lligams comunitaris i la pertinença del carlí a una mateixa comunitat, i que s'opo-

sava, és clar, a la disgregadora societat liberal. Un panteó ric en herois, de símbols partidistes, amb la figura del rei o el conreu de la cançó, entre d'altres, són elements que van contribuir poderosament a la integració dels carlins en el seu moviment.

Per últim, des del punt de vista foral, la devolució dels furs per part de Carles VII, va formar part d'una estratègia per mobilitzar la incorporació de combatents en moments difícils, com l'estiu de 1872. Dos anys més tard, malgrat els precs d'un sector dels dirigents per constituir una diputació foral, el pretendent no en va fer cas. El resultat final fou la instal·lació de la Diputació a Sant Joan de les Abadesses, a finals de 1874, que va ser producte finalment de les pressions exercides per aquest sector. Eren uns dirigents que buscaven poder controlar de més a prop el desgavell administratiu carlí, i representar els carlins catalans davant de don Carlos. El foralisme contenia algunes idees que podien semblar atractives per als sectors socials baixos, com la supressió de les quintes. Però, el que era realment important en els furs, com els entenia aquest sector dirigent, era la seva connexió amb la qüestió catòlica. Els furs, concebuts com a fills de la Unitat Catòlica d'Espanya, podien servir tant per frenar els abusos del poder reial, com per allunyar el poble de les idees democràtiques.

En definitiva, hem volgut delimitar algunes de les línies fonamentals que conformen els horitzons ideològics del carlisme. La crítica genèrica feta a la societat liberal va cercar d'acoblar sectors amb interessos objectivament divergents. L'ambigüitat del seu missatge va permetre poder encabir postures que anaven des del paternalisme condicionat, a la resignació absoluta sense compensació. L'experiència negativa de les classes populars catalanes en relació amb el nou Estat liberal, fou convenientment explotada per un pensament creat a la mida dels joves publicistes catòlics. Un ideari marcat de manera compassada pels principals debats de la societat espanyola i del context internacional: contra la llibertat de cultes i la Constitució del 1869, en defensa dels valors catòlics i del papa Pius IX, contra l'amenaça de la *Commune* i de la revolució social. Un llarg rosari d'atacs a l'hegemonia de la cultura liberal moderada, acompanyat d'un formidable esforç propagandístic en la presentació del nou pretendent i que inaugurarà tota una època.

R E C E N S I O N S

TORRÓ, Josep (1999). *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València: Institut de Cultura Juan Gil-Albert. Diputació Provincial d'Alacant: Universitat de València. 263 p. (Publicacions de la Universitat de València, Col·lecció Oberta, Sèrie Història; 6)

Com l'autor recorda, el títol parodia la coneguda pel·lícula de Griffith, *El naixement d'una nació* que, sens dubte, hauria pogut mantenir sense canvis. L'objectiu de l'obra és l'estudi de com es va produir la conquesta del regne musulmà de València, per establir-hi una nova nació cristiana en simbiosi parasitària sobre l'anterior nació musulmana; en aquest sentit, es pot justificar el títol de colònia per la formació política resultant: un grup nombrós, però minoritari de cristians, s'imposa políticament i explota econòmicament a la població nativa en un principi majoritària.

Com altres autors que han estudiat recentment l'expansió del feudalisme catalanoaragonesa, Torrò mostra una gran simpatia pels vençuts. Això té un aspecte positiu, facilitar una millor comprensió de les seves formes de vida, de la seva capacitat de resistència (violenta o callada), dels seus costums; en definitiva, del seu món, però a costa d'oblidar que abans d'una *balansiya* musulmana hi havia hagut una *valentia* romana i visigòtica, i que la societat musulmana, quan podia, era tan guerrera i invasora com la cristiana. Els feudals no tenien pas el monopoli de la violència. I en aquest sentit, tot i que pugui resultar ideològicament

gratificador, em sembla clarament abusiu considerar «la imparable dinàmica expansiva i acumuladora encetada pel sistema feudal» com a «condició necessària per a explicar el seu producte final: el domini d'Occident i l'actual condemna del Tercer Món a la misèria més espantosa» (p. 21).

Fet aquest parèntesi, cal continuar dient que l'obra constitueix una història diferent, ben documentada i perfectament argumentada, que hauria d'arraconar les velles narracions que s'accontentaven amb parafrasejar la Crònica de Jaume I. Torrò desmunta el mite de la ràpida conquesta del regne; també assenyala la gran diferència entre l'ocupació de la zona al sud del Xúquer respecte a la del nord; i explica el fracàs del sistema d'ocupació proposat, tal com apareix en els llibres del repartiment, el tractament diferencial dels vençuts i la lògica econòmica, política i fiscal del nou regne, un cop pacificat i organitzat.

L'obra comença explicant les dificultats de la conquesta, que resultà més llarga i menys brillant del que s'acostuma a dir. Si bé el cavaller feudal armat era irresistible a camp obert, la cavalleria lleugera i els ballesters musulmans eren difícils de batre si es podien encastellar en un terreny muntanyós. L'acabament «oficial» de la guerra, el 1245, empalmà amb la revolta d'Al-Azraq, que durant trenta anys va mantenir sota domini musulmà gran part de les serres de la Marina, entre Gandia i Alcoi.

A continuació estudia la política envers els vençuts, dirigida a la vegada per raons econòmiques i de seguretat: els presoners de guerra

foren venuts com a esclaus o empresonats a l'espera d'un rescat, els ciutadans de València foren expulsats segons el pacte de capitulació, i la resta havia de poder mantenir béns i propietats sota la nova sobirania. Però, la resistència d'Al-Azraq fou interessadament considerada pel rei com un trencament del pacte de rendició, amb el resultat de l'expulsió de molts musulmans no revoltats, però que ocupaven les terres més cobejades pels invasors cristians. Tot i que alguns van ser finalment reassentats, un cop dispersades les aljames, per conrear les finques senyorials o proporcionar mà d'obra agrària barata. El resultat fou que, contradictòriament, les aljames no revoltades foren destruïdes mentre que les revoltades pogueren resistir i acabaren obtenint la seva permanència, si bé en les zones menys cobejades.

Repassa també les característiques de la societat colonitzadora, sobretot al sud del Xúquer. Malgrat el repartiment oficial (amb els corresponents i mitificats *llibres del repartiment*), l'ocupació del sòl va ser turbulenta com la mateixa conquesta, i insuficient. Jaume I creia que per tenir segur el regne es necessitaven 100.000 cristians, però només n'hi havia 30.000. En aquestes condicions, investigar qui tenia més terres de les concedides o qui les tenia sense concessió era molt perillós. El 1272 el monarca es comprometé, a canvi de 20.000 sous, a no investigar l'origen dels béns de la noblesa, que eren els que afectaven la seva butxaca, ja que no cotitzaven al fisc reial. Pràcticament al mateix temps, el monarca començà a exigir en les donacions que s'hi fes residència i a prohibir vendre-les fins passat força temps (fins a vint anys).

Tot i això, la societat colonitzadora no resultà gaire colonitzadora: soldats de fortuna, molts dels agraciats es venien les terres o les

abandonaven per manca d'instruments de treball o de coneixements suficients, o per excés de deutes; moltes terres anaven a parar així a mans de no contribuents, malgrat la clàusula que prohibia vendre a cavallers o clergues. De fet, els conreadors cristians eren incapaços d'obtenir gra suficient: la colonització va ser també una desorganització de l'espai agrari.

La societat colonitzada no ho passà gaire millor: «la muntanya semblava un formiguer» (p. 187). Poques terres i aspres, carregades d'imposicions que respectaven el noms musulmans, però la quantia de les quals era repetidament augmentada, havien d'ésser suficients per a una població creixent que, a més de subvenir a la seva alimentació, intentava comercialitzar panes i figues seques per obtenir la moneda amb la qual pagar els impostos. El resultat fou que els conreadors cristians van poder comptar amb facilitat amb la mà d'obra musulmana que sobreixia de les aljames, llogada com a mitgers o com a simples jornalers. Aquesta és la situació que es perpetuà fins a l'expulsió de 1609.

L'obra acaba amb la descripció de la darrera insurrecció, el 1276, dirigida per un Al-Azraq tornat a cridar però que morí a la primera batalla. Era, a la vegada, el resultat de la precària ocupació militar de la part sud del regne i del descontentament de les aljames per l'augment dels impostos, però encara no durà un any, de fet va acabar amb una tornada a l'estat quo anterior a la revolta.

La conclusió que la clau de l'expansió feudal no rau en la superioritat militar, sinó en la capacitat de les societats feudals per generar fluxes d'emigració no fa més que obrir nous interrogants. Sens dubte, la no emigració va fer inoperants els brillants avanços almoràvits i almohades; però, va ser per la incapacitat de generar fluxes migratoris o perquè es preferia el botí rà-

pid, o perquè les terres a ocupar no resultaven atractives? I en el cas del fluxe de colonitzadors cristians, què explica aquesta capacitat d'encaminament? Suggestir, com sembla fer l'autor, que la diferència radica en la desposseïció que implicava l'hereu únic contra la protecció que oferia la família clànica no sembla prou convincent: el mateix autor parla poc abans del sobreiximent de població de les aljames, per acudir a treballar a les terres provocades pels cristians. Afegeix, amb un llenguatge un xic pretencios i que topa amb la planera i llegible redacció del llibre, que aquesta disponibilitat «cal remuntar-la als processos més antics de ruptura genealògica, d'individualització i aïllament social de les famílies camperoles: fenòmens que formen part fonamental de la mateixa gènesi del feudalisme. Hem de tenir en compte que, quan deixen d'existir grups de parentiu articulats, desapareix, també, el control camperol de les relacions de reproducció i, per tant, l'autonomia per a la constitució de les unitats de treball i l'organització de la producció»; i barrejar-ho acte seguit amb la condemna

eclesiàstica de l'incest (p. 241), em semblen ganes d'afegir una teorització llibresca difícilment argumentable històricament. El mateix es pot dir de la consideració del mercat feudal com a conseqüència «de les limitacions productives derivades de la individualització familiar [...] i [...] de les necessitats de consum creades per la centralització residencial», considerada «un element cabdal per la reproducció del sistema»; o la consideració dels pobles de colons com a agrupacions artificials.

Penso, però, que és la única tara que presenta el llibre. La nova visió de la formació de la nació valenciana que ens ofereix, la quantitat de descripcions detallades que ens permeten entendre aspectes més o menys generals de la conquesta i de l'explotació del regne, de la importància que té, tant per al fisc reial com per a les rendes senyorials o dels terratinents, mantenir comunitats morisques subjectes i evitar la seva integració, té un valor molt superior.

GASPAR FELIU I MONTFORT

PASSOLA, Josep M. (1999). *Els orígens de la banca pública: Les taules de canvi municipals*. Sabadell: AUSA. 220 p.

Tal com afirma G. Feliu en el pròleg de l'obra, el tema de la banca pública i, en general, de les qüestions financeres a la Catalunya medieval i moderna, ha estat fins ara tractat només de manera puntual, en els seus aspectes estructurals, sense una visió de conjunt i alhora deixant sovint de banda el complex funcionament intern. Érem encara deutors, en bona part, de treballs pioners com el d'Usher de 1931, sobre la taula de canvi barcelonina. Josep M. Passola ofereix, per contra, una panoràmica global i contrastada de les taules de canvi de la Corona d'Aragó i, al mateix temps, s'endinsa de manera rigurosa en els seus mecanismes a partir de l'estudi més monogràfic sobre la taula de canvi de Vic.

Una de les causes de l'endarreriment dels estudis d'aquesta temàtica és el coneixement especialitzat que es requereix per a una correcta comprensió de la documentació, a part de l'esforç de treball pel tractament d'una informació quantitativa, parcialitzada i feixuga. Una i altra condició es palesen en l'autor que no ha defugit cap dels obstacles, integrant la base bibliogràfica disponible, l'anàlisi documental directa i la interpretació corresponent sobre la significació d'aquelles institucions al llarg del temps. Tot i que el llibre té com a nucli central l'estudi monogràfic sobre la taula de Vic, no resulta esbiaixat el títol ampli que es fa constar, tant pel tractament realitzat, encara que reduït, de les altres dotze taules de la Corona d'Aragó, com pel fet que, en la línia de la microhistòria, el cas vigatà il·lustra un comportament molt més general.

La dificultat de comprensió que el tema podria oferir queda relativitzada per l'encertada

estructura del llibre. Es parteix, en el primer capítol, de l'estudi dels instruments de crèdit, del contracte de censal i la seva vinculació originària a l'organització municipal. L'anàlisi de l'entrament de l'Administració pública entronca amb l'objectiu de la creació de les taules de canvi. La síntesi de diversos estudis sobre els censals, sobre el mercat de capitals del segle XIV al segle XVIII, permet a l'autor constatar la diferent evolució dels fors i dels interessos, tant a Catalunya com a València, així com encetar un tema nou i molt important, el de les caixes de dipòsits eclesiàstics.

L'apartat dedicat a les taules de canvi municipals de la Corona d'Aragó té un primer punt d'interès en la presentació conjunta de les tretze institucions documentades, la major part a Catalunya, i en el fet que reproduïren com a patró el que fou el primer banc públic d'Europa, la taula de canvi de Barcelona creada el 1401. Josep M. Passola estableix una cronologia comuna de l'evolució de les taules, a partir de la creació de les primeres en el segle XV, amb un període de màxim creixement i prestigi que abasta el segle XVI i fins a mitjan segle XVII; els anys de la segona meitat d'aquella centúria fins a la fi de la Guerra de Successió serien els de represa, però sense rebaixar el deute de les respectives ciutats; i el canvi de naturalesa a partir del Decret de Nova Planta amb les successives extincions fins entrat el segle XIX.

La síntesi sobre cadascuna de les taules (Barcelona, València, Saragossa, Mallorca, Perpinyà, Girona, Tarragona, Lleida, Manresa, Tortosa, Olot i Cervera) resulta forçosament irregular segons la distinta base bibliogràfica, i també documental, disponible. S'agraeix l'atenció de l'autor de dedicar sempre un apartat a la descripció dels fons arxivístics existents, cosa que pot facilitar i orientar els estudis futurs.

Del capítol tercer al setè s'analitza la taula de canvi de Vic des de diverses vessants. El conjunt d'aquests capítols pren la forma d'una microhistòria perfectament integrable en una anàlisi més general. Parteix del context històric en el qual es creava, l'evolució de la institució en el marc de l'Administració municipal, i passa a la descripció detallada del seu funcionament entorn del contingut de la diversa tipologia de la documentació que generava, l'especificitat dels mètodes comptables que s'empraven, l'anàlisi de les diferents monedes que hi havia a la taula, fins l'evolució del deute públic municipal que es despenia de la pròpia situació de la taula. Resulten especialment clarificadores les precisions que l'autor fa del caràcter dels diferents assentaments que es registraven en els llibres de la taula, així com del peculiar concepte de balanç que es referia només al volum de dipòsits a l'inici i al final de cada bienni; els possibles guanys repercutien a les finances del municipi i no a la comptabilitat de la institució bancària.

Les conclusions acaben de precisar els múltiples beneficis que la tinença d'una taula comportava per a l'Administració municipal, començant per poder disposar de crèdit gratuït. L'autor esmenta entre els beneficis, els del canvi de moneda amb els corresponents premis o revaluacions, els de la vinculació amb l'emissió de moneda o la disponibilitat dels dipòsits que es mantenien inactius durant més de deu anys, o que havien quedat abandonats.

Josep M. Passola clou el treball amb el suggeriment d'un seguit d'aspectes que caldria treballar en el futur sobre la mateixa taula de canvi de Vic, però que són igualment aplica-

bles a aquelles que no han tingut encara un estudi més enllà de l'organització institucional. Entre els temes que encertadament es proposen, destacaria aquells de caràcter més social, per exemple, sobre qui eren els clients de les taules, l'anàlisi de les famílies de mercaders que hi participaven, el paper de la dona com a disponent, etc. I en el cas més particular de Vic proposa, també, aprofundir en la relació dels mercaders osonecs amb França i les vinculacions amb el fenomen bandoler.

En l'àmbit més interpretatiu, que no és tan present en el conjunt de l'obra, l'autor qüestiona finalment l'afirmació de J. Vicens, pel qual la taula barcelonina hauria provocat la immobilització de capitals amb les corresponents conseqüències sobre la resta de sectors econòmics. Josep M. Passola considera, per contra, que les taules contribuïren a la mobilització del diner, tant del que s'hi aportava voluntàriament com dels capitals «condicionals», els quals es traspasaven amb la condició que un tutor n'aproves la utilització i que s'hi ingressessin obligatòriament. L'entrada en la roda del crèdit públic era, certament, un mitjà de dinamització de capital, si bé alhora es desviaven de la inversió en altres sectors productius.

L'obra de Josep M. Passola és, sens dubte, una aportació important al coneixement de la banca pública a Catalunya, però no és menys significativa l'aportació referent als mecanismes i a l'evolució de la hisenda municipal del segle xv al xviii, en la qual l'endeutament i el crèdit n'esdevingueren factors constants.

JAUME DANTÍ I RIU

SIMON I TARRÈS, Antoni (1999). *Els orígens ideològics de la Revolució Catalana de 1640*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 286 p.

La ressenya d'aquesta obra pot començar ben bé amb la seva frase inicial: «la Revolució Catalana de 1640 és un tema amb una llarga i intensa tradició historiogràfica que es remunta a les abundants cròniques, relacions i fullets dels coetanis». La historiografia sobre la revolució o revolta de 1640 s'ha enriquit considerablement des de la traducció de la tesi de John Elliott, el 1966. Precisament, els treballs inicials d'Antoni Simon, publicats en els primers anys del decenni dels vuitanta, se situaven en un intent de superar l'obra de l'historiador anglès, intensificant la recerca dels elements conflictius interns de la societat catalana, és a dir, subratllant el concepte de revolució social. Ja en els anys noranta, Eva Serra, en el capítol inicial d'una obra col·lectiva s'orienta vers el concepte de *revolució política*, similar potser a l'anglesa d'aquells mateixos temps, sense oblidar els factors de conflictivitat social.

De tots és sabut el gir que ha experimentat la historiografia occidental en el darrer terç del segle xx, des de la primacia de la història econòmica vers l'interès creixent per la història de les mentalitats. Dins d'aquesta, entesa en un sentit ampli, l'evolució del pensament polític i les formes de circulació d'idees a través de publicacions impreses, han donat una nova volada a una història intel·lectual que dins el món anglosaxó no havia deixat de suscitar l'interès dels investigadors, en relació precisament amb la formació dels estats moderns i el paper que hi havien de tenir les institucions representatives. El debat sobre la Revolució Anglesa n'és un bon exemple.

El títol de l'obra d'Antoni Simon és un homenatge a la de Christopher Hill sobre el mateix tema, però en el món britànic. El seu propòsit és realitzar un estudi global del pensament polític català en el mig segle, o més, que precedí la revolta. Aquesta possibilitat ve facilitada per l'existència d'estudis diversos sobre aspectes diferents de la vida intel·lectual catalana en aquell període, sobretot les propostes de caràcter polític o de política econòmica, o les interpretacions històriques relacionades amb la vida política. No és la meua intenció detallar els treballs previs publicats en els darrers vint anys, entre altres coses perquè l'obra ressenyada presenta una bibliografia completa i molt actualitzada. En realitat, el principal valor de l'obra consisteix precisament en integrar els resultats de diferents recerques específiques. Un repàs pels diversos temes tractats ens farà veure els diferents elements considerats.

Estudis recents han aportat idees noves al pensament de Francesc de Gilabert, cavaller de les terres de Lleida, amb interessos a l'Aragó, defensor d'una monarquia paccionada, articulada en el si de la Corona d'Aragó. Les seves propostes econòmiques traslluen els interessos dels propietaris de les terres de Ponent. Ja des de la publicació de les obres de Carrera Pujal i Pierre Vilar, coneixem l'interès dels diferents memorials de política econòmica que es publicaren a Catalunya entre 1620 i 1630; però, ara se'ns ofereix per primera vegada un tractament sistemàtic que inclou la comparació amb els arbitristes castellans de la mateixa època, alguns dels quals corresponien també a posicions protectionistes defensades per la major part dels autors barcelonins.

Antoni Simon és un dels historiadors catalans actuals interessats per la història de la historiografia. A l'obra, presenta l'evolució del

pensament historiogràfic català dels segles xvi i xvii, en relació amb la conjuntura política: la reacció enfront de la historiografia castellana que menystenien els regnes de la Corona d'Aragó, i la preocupació pels orígens de Catalunya, en relació amb les característiques del seu sistema polític.

La confrontació entre el govern de Felip IV i les forces polítiques catalanes es va plantejar, en part, en el nivell intel·lectual, del dret i de la història. Els contenciosos de naturalesa constitucional (el jurament del virrei, la cobertura dels consellers de Barcelona, la qüestió dels quints i la defensa de la jurisdicció del general) van enfortir el paper dels juristes com a intèrprets d'un sistema jurídic i polític propi, mentre que la polèmica sobre en quina llengua s'havia de predicar traslluïa un procés sociolingüístic de llarg abast.

L'esforç de propaganda que va seguir el Corpus de Sang i les seves conseqüències és avui ben conegut. Diverses publicacions de textos han posat al nostre abast tant les breus relacions de successos com les obres més extenses de polèmica política, les defensores de la posició de la Generalitat i dels interessos del rei de França i, en segon lloc, les dels catalans partidaris de Felip IV. La defensa de les posicions polítiques es feia amb constants apel·lacions a la història, a la Catalunya carolíngia o

als orígens electius de la monarquia a Catalunya. La polèmica tenia les seves arrels en tot un corrent de pensament històric anterior que, al seu torn, reflectia la problemàtica de la posició de Catalunya dins d'una monarquia que s'orientava vers la unificació.

Aquest és el contingut de l'obra, encara que hi hauríem d'afegir una línia principal d'interpretació. Simon subratlla la solidesa del pensament constitucional català, renovat en el segle xvii i oposat a un concepte unitari de sobirania provinent de Bodin, i que a la Corona de Castella no havia trobat suficients limitacions en el seu pensament constitucionalista.

Des d'ara disposem d'una síntesi àmplia dels diferents corrents intel·lectuals que confluïren a Catalunya el 1640. Antoni Simon ha fet una aportació notable a la història de la cultura del nostre país. Un extens annex de notes biogràfiques sobre els autors coetanis dóna fe de la feina esmerçada, i orienta la nostra comprensió sobre els homes de lletres de la primera meitat del segle xvii. L'obra és fruit de moltes lectures: de lectures d'obres del nostre temps i d'impresos i manuscrits de l'època; i també és fruit d'una atenció a la imatge dels gravats que adornen la portada dels impresos de l'època.

PERE MOLAS I RIBALTA

CASASSAS, Jordi [coord.] (1999). *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya: Materials per a un assaig d'història cultural del món català contemporani (1808-1975)*. Barcelona: Pòrtic. 462. €.

Aquest llibre coordinat pel professor Jordi Casassas és un xic atípic en el panorama historiogràfic i universitari actual, on predomina més, malauradament, el treball individual i atomitzat que no pas el col·lectiu i coordinat. És atípic per diverses raons: en primer lloc, per ser el fruit d'un treball d'equip de tretze historiadors (Emili Bayón, Jordi Casassas, Joaquim Coll, Òscar Costa, Agustí G. Larios, Albert Ghanime, Antoni Guirao, Santiago Izquierdo, Jordi Llorens, Manuel Pérez, Josep Pich, Xavier Puja-das i Carles Santacana); i, en segon lloc, per tenir «la vocació de ser un llibre de referència» (p.30). Els seus autors pretenen, efectivament, que el llibre, que adscriuen en el camp de la història cultural, sigui una eina útil de treball que faciliti, per una banda, entendre «el paper exercit pels intel·lectuals en la construcció del món català contemporani» (p. 23) i, per l'altra, que permeti comparar el cas català amb altres casos, hispànics o europeus. Al llarg del llibre, destaca una especial atenció en observar les vinculacions dels intel·lectuals amb el poder; una problemàtica que, com es recorda en la introducció, va donar lloc que Julien Benda popularitzés el 1926 la idea, que esdevindria clàssica ben aviat, de la «traïció dels clercs».

El període cronològic al qual es fa referència va de l'any 1808 al final del franquisme, el 1975, i està subdividit en quatre grans etapes (1808-1860, 1860-1914, 1914-1939 i 1939-1975) que constitueixen el veritable fil conductor del llibre. Cadascuna d'aquestes etapes, al seu torn, està subdividida en un nombre considerable d'epígrafs, que fan referència a múltiples aspec-

tes de l'activitat i producció intel·lectual a Catalunya, per exemple: trajectòries individuals i biogràfiques; mitjans de difusió escrita (premsa, revistes, editorials); centres educatius (privats i públics que abracen des de l'ensenyament primari a la Universitat de Barcelona); centres canalitzadors de la sociabilitat erudita, científica, professional o artística (acadèmies, ateneus, museus, centres excursionistes, l'Institut d'Estudis Catalans, el Cercle Artístic de Sant Lluç, el Col·legi d'Advocats, etc.), entre moltes altres temàtiques. En alguns casos, hom troba a faltar, tanmateix, un mínim aparell estadístic que permeti quantificar i dimensionar determinats fenòmens que es descriuen en els epígrafs; per exemple, pel que fa a l'ensenyament universitari, quin era el volum d'estudiants universitaris o quines eren les carreres universitàries amb més demanda en un determinat moment; en altres epígrafs, el tractament que es dona fa més referència a la ciutat de Barcelona que no pas al conjunt del Principat, com és el cas de l'ensenyament primari i secundari. Els epígrafs van acompanyats, així mateix, de sengles i útils referències bibliogràfiques que volen ser «una eina per ampliar la informació» (p. 30).

Amb molt bon criteri, els autors han optat per oferir un ampli i generós aparell bibliogràfic que no necessàriament pressuposa, com es diu a la introducció, que els autors s'identifiquin amb el seu contingut. És d'agrair, així doncs, que les polèmiques historiogràfiques, per exemple, el debat a l'entorn de les bases socials del catalanisme de finals del segle XIX, com és recomanable en les obres de referència, restin en un segon pla i en bona part neutralitzades, tot i que s'intenta que els lectors les ressegueixin i les reconstrueixin a partir de la bibliografia citada. En qualsevol cas, l'obra també resulta especialment útil en la mesura que, ben mirat, de manera in-

directa posa en evidència, talment com si es tractés d'una mena de llibre blanc de la història de la cultura a Catalunya, quins són els múltiples aspectes que resten per investigar, els dèficits en la infraestructura i els instruments de recerca que pateixen els historiadors, que són molts i de guix. En efecte, a través de la seva lectura es comprova tothora que encara, per exemple, ens falten estudis sistemàtics i exhaustius de tota mena, a saber: molts personatges encara no disposen d'una bona biografia intel·lectual; la inexistència quasi absoluta de prosopografies o «biografies col·lectives» de determinats sectors o col·lectius; hi ha múltiples revistes que no tenen la seva corresponent monografia que ens permeti saber, per exemple, quins eren els seus col·laboradors i subscriptors; i també hi ha col·lectius professionals sencers que resten encara per estudiar (el pioner treball que el 1982 Ramon Garrabou dedicà als *Enginyers, industrials, modernització econòmica i burgesia a Catalunya* no ha tingut imitadors).

És, precisament, per l'existència de considerables llacunes bibliogràfiques que alguns buits o temàtiques poc tractades en aquest llibre resulten difícilment imputables als seus autors. Aquest és, per exemple, el cas de les anomenades professions liberals i dels col·legis professionals; qüestions d'especial importància, en la mesura que en l'àmbit català, com diu Casassas a la introducció, «l'intel·lectual va tenir serioses dificultats inicials per a viure de la seva feina, sobretot literària, amb independència i de manera regular. Sovint l'intel·lectual va ser el professional liberal, el *meritòcrata* que vivia de la seva feina i actuava d'intel·lectual de manera subsidiària» (p. 28). És evident, així doncs, que conèixer més a fons els col·lectius dels metges, advocats, farmacèutics, arquitectes i professors d'institut, per posar uns quants exemples, seria d'una gran uti-

litat per a la història intel·lectual i cultural catalana. Per múltiples raons; en primer lloc, contribuiria a donar a aquests estudis una dimensió més social, en la mesura que es faria referència, entre altres aspectes, als orígens geogràfics i socials d'aquests col·lectius, i a les condicions materials i laborals en què es desenvolupaven les seves activitats; i, en segon lloc, ajudaria, així mateix, a aprofundir en l'estudi de les burgesies (no limitades als sectors empresarials) i de les anomenades «classes mitjanes».¹

Al llarg del llibre que ressenyem, certament, el tema dels col·lectius professionals es tracta de manera recurrent, però molt desigual; així, per exemple, l'únic col·lectiu que disposa d'epígraf propi és el dels advocats (p. 149)² i hom parla de la Unió de Corporacions Científiques, Literàries, Artístiques i Econòmiques de Barcelona (1876-1886) (p. 137). Però, no queda massa clar, tanmateix, quin és el ritme i el procés de creació dels col·legis professionals un cop s'anaven superant els principis del «professionalisme liberal», establerts en el Decret del 20 de juliol de 1837, que desmantellaven el sistema gremial de l'Antic Règim establint, per a les professions «científiques», la prèvia obtenció del corresponent títol acadèmic atorgat per l'Estat, el lliure exercici sense necessitat d'adscriure's a cap corporació o col·legi. Perquè, a me-

1. Alberto M. BANTI (1994), «Burguesies de les professions a l'Europa del segle XIX», *Recerques*, 28, p. 23-41; Jürgèn KOCKA (1994), «Estructura i cultura de la burgesia europea del segle XIX. Reflexions comparatives des d'un punt de mira alemany», *Recerques*, 28, p. 9-22; Àngels SOLÀ (1993), «Informe, crítiques i suggeriments a l'entorn de la historiografia sobre la burgesia catalana del segle XIX», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 16, p. 435.

2. A l'estudi, que els autors utilitzen, d'Enric JARDÍ (1989), *Història del Col·legi d'Advocats de Barcelona*, Barcelona: Col·legi d'Advocats [2 volums], caldria afegir la recent i excel·lent tesi doctoral de Stephen JACOBSON (1998), *Professionalism, Corporatism, and Catalanism*, The Legal Profession in Nineteenth-Century Barcelona, Tufts University: Dissertation Services.

sura que el liberalisme moderat es consolidà en els anys centrals del segle XIX, es va obrir el procés que menaria a la instauració de nous mecanismes reguladors i de control de l'exercici professional, a través del sistema de col·legiació; en un primer moment, de caràcter voluntari i privat i, més endavant, si més no per als metges i farmacèutics, les anomenades «classes sanitàries», a partir de 1898 de manera obligatòria i oficial, una mesura que va tenir els seus partidaris i detractors.

Aquesta veritable eclosió de final de segle de col·legis professionals d'alguna manera era la resposta, al seu torn, a la creixent consciència de «crisi professional», sovint derivada del creixement dels grups professionals i la devaluació econòmica del propi títol en el mercat de treball, que s'experimentava en determinats col·lectius en la mesura que s'atribuïen als flamants col·legis múltiples funcions, com el control de la titulació exigida, la vigilància contra l'intrusisme, la reglamentació dels principis deontològics, l'establiment d'honoraris i preus, el repartiment de la tributació professional, la col·laboració amb els poders públics, les atribucions d'inspecció i disciplina, entre moltes altres.³

Totes aquestes qüestions són històricament rellevants, però de difícil incorporació en un llibre d'aquestes característiques, ja sigui pels buits bibliogràfics existents sobre aquests temes, com ja hem indicat, o bé pel fet que recents investigacions produïdes amb motiu de la commemoració del centenari d'alguns col·legis professionals catalans, malauradament, hagin restat pràcticament sense circulació pública més enllà de l'entorn que les va promoure i fi-

nançar. Aquest és el cas, per exemple, de l'estudi realitzat per Cèlia Cañellas i Rosa Toran sobre el Col·legi de Metges de Barcelona,⁴ o l'aproximació històrica realitzada per Albert Balcells sobre el Col·legi de Doctors i Llicenciats en Ciències i Lletres de Barcelona, creat el 1899, on posa en evidència la preocupació de les seves primeres directives, de perfil republicà i lliurepensador, davant l'extensió de l'ensenyament religiós durant la Restauració.⁵

En qualsevol cas, és evident que l'interès d'estudiar aquests col·lectius és molt considerable i fa necessari, com es proposa en el llibre, estudiar-los amb una perspectiva de llarga durada ja que, més enllà de la seva pura continuïtat institucional, la seva diguem-ne *micro-història* demostra que, a més de ser fidels i efectives caixes de ressonància de tota mena de debats socials i polítics que ultrapassen de molt els afers estrictament *interns* i específics de les distintes professions, el seu paper és canviant i dinàmic; no endebades, per exemple, com de manera sintètica i suggerent es demostra en aquesta obra, durant el llarg període del franquisme els col·legis professionals desenvoluparen un paper ambivalent, a saber: en un primer moment, foren eficaços i dúctils instruments corporatius al servei del nou règim autoritari i dels seus projectes de dura repressió; i a les darreries del franquisme, feren alguns d'ells un tomb important. En efecte, a partir de la segona meitat dels anys seixanta, com seria el cas dels col·legis d'advocats, enginyers, arquitectes, aparelladors i llicenciats, foren elegits com a nous directius «persones de filiació democràtica i an-

3. Per a una visió general d'aquest procés, vegeu Francisco VILLACORTA (1989), *Profesionales y burócratas. Estado y poder corporativo en la España del siglo XX, 1890-1923*, Madrid: Siglo XXI, p. 1-20.

4. Cèlia CAÑELLAS; Rosa TORAN (1994), *El Col·legi de Metges de Barcelona i la societat catalana del seu temps (1894-1994)*, Barcelona: Il·lustre Col·legi Oficial de Metges de Barcelona.

5. Albert BALCELLS (1999), «Apunts per a la Història del Col·legi, 1899-1977», *Revista del Col·legi*. Butlletí trimestral, 107, p. 3-43.

tifranquista», que maldaren per erosionar el vell règim i esdevenir «l'avançada dels professionals compromesos» (p. 375).

Així, ens trobem davant d'una obra que estarà en la base de les necessàries recerques que cal fer en aquest important camp de la història social i cultural.

JOAQUIM M. PUIGVERT I SOLÀ

Professor titular d'Història Contemporània de
la Universitat de Girona

BENGOCHEA, Soledad; RENOM, Mercè (1999). *Memòria i compromís: Classes treballadores, sindicalisme i política al Prat de Llobregat (1917-1979)*. Barcelona: Columna.

Aquest és un llibre important des d'una doble perspectiva; d'una banda, sobretot, és una aproximació rigorosa a la història de les classes treballadores del Prat de Llobregat durant una bona part del segle xx; però, d'altra banda i paral·lelament, el treball també posa en relleu la contribució de les classes populars a la reconstrucció d'una consciència de ciutat en l'etapa franquista, una consciència que al Prat —com a altres ciutats— era difícil d'articular atès els canvis experimentats en aquells anys.

L'estudi és ambiciós ja que abasta dos terços d'un segle en què els esdeveniments històrics han estat d'una intensitat i radicalitat extraordinària; aquest és un primer mèrit que cal destacar, donat que la llarga durada del període estudiat i la multiplicitat d'aspectes a tractar eren un repte no fàcil de vèncer que, tanmateix, les autores superen amb escreix. L'amplitud cronològica de l'estudi ha exigut un gran treball per part de les autores, les quals mostren que coneixen la bibliografia especialitzada de cada una de les temàtiques que elles aborden circumscrites al Prat; ja que l'àmbit temporal és ampli, la bibliografia també ho és. A la consulta de bibliografia general i específica sobre el Prat, les autores han sumat una important documentació primària escrita i oral, útil per molts aspectes més enllà de la història de la ciutat. D'altra banda, des de les primeres pàgines és evident la voluntat de vertebrar la trajectòria del moviment obrer pradenç en el marc històric general, i aquest és un altre aspecte essencial a remarcar. Un element important perquè els estudis d'història local adquireixin una gran significació

és que puguin ser interrelacionats amb altres estudis, per la qual cosa les preguntes que s'han fet els investigadors al principi de la recerca són claus; en aquest sentit, el treball de Soledad Bengoechea i Mercè Renom és impecable.

El treball té, com és lògic, un caràcter panoràmic ja que assenyala els trets més remarcables de l'activitat sindical i política de les classes treballadores en cada una de les etapes en què s'ha dividit la recerca. El recorregut pels esdeveniments més destacats de l'acció col·lectiva de les classes treballadores pradenques han estat dividit en tres grans capítols, subdividits en set apartats. Els tres apartats del primer capítol analitzen els anys que van des de 1917 fins al final de la Guerra Civil. Les autores mostren el Prat com un bon exemple de la transformació que va viure una part significativa de Catalunya el primer terç del segle xx. A la dècada dels anys vint, la vila va doblar la seva població com a resultat del corrent immigratori impulsat per la instal·lació de dues fàbriques punteres: la *Papelera Española* i la *Seda de Barcelona*.

Les autores fan una convincent aproximació microhistòrica a aquella societat canviant, parant atenció tant a la vida quotidiana com a les organitzacions col·lectives dels pradencs als anys vint, i dediquen una gran atenció a la riquesa de la vida associativa existent a la vila. Les pàgines dedicades a les característiques del sindicalisme agrari són de gran interès; tot i l'impuls industrial, l'agricultura continuava essent l'eix de l'activitat econòmica i, malgrat que no existia un problema greu entorn de la distribució de la terra, des dels anys vint i fins a la Guerra Civil, el control de la borsa de treball as-salariat va ser un element de confrontació social atès que la creixent arribada d'immigrants per cobrir les necessitats de mà d'obra va pro-

vocar tensions socials, sobretot en el marc de la crisi dels anys trenta.

Un dels fils conductors de l'estudi és l'anàlisi de les organitzacions obreres que van articular les reivindicacions dels treballadors; com a la major part de Catalunya, els jornalers del camp del Prat es van aplegar a l'entorn de la CNT. La classe obrera industrial, formada en bona mesura per immigrants joves i combatius que havien arribat a la vila atrets per la instal·lació de les plantes industrials, també es va organitzar al voltant de l'estructura sindical cene-tista. Ara bé, les noves necessitats populars es van articular sovint a la xarxa associativa pre-existent, que era de caire cultural però que complia al mateix temps funcions polítiques i sindicals. Les pàgines dedicades a les activitats lúdiques i culturals mostren novament la gran riquesa de la sociabilitat popular abans de la instauració del règim franquista.

La Guerra Civil va trasbalsar la vida pradenca com a la resta de Catalunya; en aquest cas, Soledad Bengoechea i Mercè Renom han estat capaces de mostrar la complexitat dels esdeveniments socials i polítics d'aquells anys, i reconstruir la memòria de la vila; d'una banda analitzen la violència repressiva dels primers mesos de la guerra que, al Prat, va tenir un component de classe més que religiós; també, analitzen superficialment però amb rigor l'assaig de revolució, explicant les característiques de la col·lectivització agrària i industrial, així com les conseqüències de la pèrdua de l'hegemonia de la CNT, després dels fets de maig de 1937.

Si la guerra va trastocar la vida pradenca, molt més ho va fer la instauració de la dictadura franquista. Seguint la reconstrucció de la memòria històrica de la ciutat, les autores analitzen les pèrdues humanes provocades per la re-

pressió en aquest cas planificada i exercida des del poder de l'Estat: executats, empresonats i exiliats; el Prat de Llobregat, com la resta de Catalunya i Espanya, va perdre les figures més rellevants de la vida pública en la dècada anterior.

A la ruptura que va suposar la instauració del règim franquista en el conjunt d'Espanya i en particular a Catalunya, on a la gran tradició obrera i republicana se sumava el desenvolupament polític d'una cultura pròpia, al Prat i a la resta de la comarca del Baix Llobregat, cal afegir la transformació social experimentada des dels anys cinquanta i, sobretot, des dels seixanta, que va fer del Prat una ciutat distinta. Dos elements en són la causa: per una banda, els habitants de la ciutat van passar de ser 14.000 el 1960, a 20.100 el 1965, i 51.100 el 1975; i per altra banda, si fins avançats els anys seixanta l'agricultura continuava essent l'activitat que ocupava més persones, als anys setanta la indústria havia esdevingut l'activitat fonamental. La transformació de la ciutat i el fet que molts dels immigrants arribats als anys cinquanta i seixanta tinguessin un protagonisme rellevant en el nou moviment obrer d'aleshores i en la política local posterior, com les autores mostren, no implica una desconexió amb el passat; les experiències acumulades van ser la base sobre la qual es va reconstruir les noves organitzacions obreres.

El segon capítol del llibre porta per títol *Reconstruir la clandestinitat amb l'ajut de la memòria*, i aquesta és l'estructura bàsica dels apartats cinquè i sisè. Les autores reconstrueixen la mobilització sindical i política de la classe obrera durant el franquisme fonamentalment, tot i que no exclusivament, a través de la memòria dels dirigents obrers i la documentació clandestina que aquells o diferents arxius han conservat. En aquests apartats, és especial-

ment notòria la continuada contrastació entre l'evolució pradenca i la d'altres centres industrials rellevants estudiats per la historiografia. També, confirma la investigació de Bengoechea i Renom la importància de la socialització per la disponibilitat pel compromís polític; entre els activistes compromesos en la lluita sindical i política, que aleshores militaven majoritàriament en el PSUC, es repeteixen molts noms, persones d'una mateixa família, sovint de generacions diferents, individus disposats a fer front al risc personal que implicava l'activitat clandestina. En el setè i darrer apartat, analitzen l'evolució sindical i política des de la mort de Franco fins a les primeres eleccions locals democràtiques, que són la base del present.

En definitiva, *Memòria i compromís* és un estudi reixit sobre l'acció de les organitzacions i els dirigents obrers per tal de resoldre els problemes fonamentals dels treballadors. Però, com s'ha assenyalat al principi, és igualment destacable l'aportació de l'estudi a la reconstrucció de la memòria històrica dels pradencs i pradenques. El títol és ben explícit *Memòria i compromís*. Només si seguim l'índex onomàstic, comprovem l'elevat nombre de persones que es va implicar en la lluita per millorar les condicions de vida individuals i col·lectives dels treballadors que, paral·lelament, va comportar una lluita per la llibertat. Si es té en compte que dels seixanta-dos anys que abasta l'estudi només set corresponen plenament a una etapa democràtica (1931-1936 i 1977-1979), als quals cal afegir els gairebé tres de la Guerra Civil, tanmateix completament condicionats pel conflicte bèl·lic, i els sis anteriors a la dictadura de Primo de Rivera, també no gaire favorables als drets dels treballadors, es pot calibrar l'esforç i el risc que la lluita dels activistes obrers comportava.

El reconeixement de l'actuació de centenars de persones, en nom d'altres milers, que pertanyien a diferents generacions i amb diverses procedències, és un element essencial per la conservació de la memòria col·lectiva de la qual la història social no pot prescindir. La rigo-

rositat de la recerca en aquest camp de la història contribueix a posar en relleu que la voluntat humana ha estat i continua essent el motor de la història.

CARME MOLINERO

N O T Í C I E S D E L L I B R E S

CARCELLER I BARRABEIG, Gerard (1998). *La baronia de Queralt al segle XV: Organització del territori i gestió econòmica d'un espai feudal*. Montblanc: Consell Comarcal de la Conca de Barberà. 234 p. [IV Premi Aires de la Conca]

L'autor s'enfronta amb l'estudi del dia a dia d'una unitat feudal compacta i complexa, a través de l'observació de la distribució dels drets de la propietat, les explotacions agràries i les exaccions senyorials. A través de la distribució geogràfica i la jerarquització dels espais feudals (de la baronia a la dominicatura), mostra a la vegada les formes d'apropiació d'una part del producte i del treball agrari, i els components de les rendes senyorials, entre les quals destaca el paper axial del delme, font de repetits compromisos entre els membres de la classe senyorial.

Els drets de propietat de la pagesia s'articulen entorn a l'emfiteusi, que assegura a l'emfiteuta la propietat útil de la terra: el dret a disposar-ne un cop pagades les exaccions degudes. En aquest sentit, l'apartat dedicat a «La condició social i jurídica del camperolat de la baronia de Queralt» em sembla poc afortunat, en considerar que les rendes no emfiteútiques s'havien afegit amb posterioritat, fins al punt d'afirmar que la situació de la pagesia al segle xv era el «preàmbul de la servitud pagesa». És ben bé al revés: els drets, prestacions i situacions citades, «home propi, soliu, afocat», ho són precisament en relació amb els masos establerts abans i, al segle xv, eren poca cosa més que frases retòriques.

De fet, l'important en la societat colomina del segle xv ja no era la pressió senyorial, sense que això vulgui dir que aquesta fos dèbil, tot el contrari, sinó la possessió de la terra: pagesos benestants i pagesos pobres conviuen, acudien al mateix mercat i sofrien les mateixes exaccions senyorials, però tant el mercat com les exaccions tenien un significat molt diferent per uns i altres; anar al mercat a vendre o comprar, pagar als senyors una part de l'excedent o una part del necessari, implicava una forta diferenciació pagesa que l'autor explica prou bé.

Una darrera puntualització: l'autor té raó quan indica que la diferència en la situació pagesa de la Catalunya Vella i de la Catalunya Nova no és tan diferent com s'ha dit; però, em sembla que la baronia de Queralt forma part més aviat de la Catalunya Vella pel moment en què va ser ocupada i estructurada com a domini senyorial, que de la Catalunya Nova. La separació en el Llobregat que fa Pere Albert s'ha d'entendre com una visió general, no com un límit concret.

Per damunt d'aquestes petites observacions, l'obra presenta una societat viva, copada a través d'una documentació que permet conèixer l'entramat institucional, el seu funcionament i el pes de les exaccions comportades, però també la distribució de la riquesa i les diferents formes que prengué la societat pagesa. Només la repetició d'històries com aquesta ens pot permetre entendre el feudalisme real i la seva evolució.

GASPAR FELIU I MONTFORT

CUADRADA, Coral (1999). *L'aixada i l'espasa. L'espai feudal a Catalunya*. Tarragona: Arola. 248 p. (Biblioteca de Recerca; 1)

En aquesta obra, l'autora recull un total de dotze articles dividits per la meitat sota els epígrafs «L'espai rural» i «Les relacions camp ciutat». D'aquest conjunt, només dos treballs són totalment inèdits, però la comoditat de trobar-los tots reunits i la trama argumental subjacent justifiquen prou l'edició. El títol és en aquest cas plenament explicatiu: els temes que preocupen a l'autora i que guien la seva investigació són, per una banda, les relacions entre senyors i pagesos (l'aixada i l'espasa) i, per l'altra, l'organització de l'espai i els conflictes que genera.

Com diu Paul Freedman en el pròleg, Coral Cuadrada ha tingut sempre la preocupació d'anar més enllà de la còmoda documentació conservada als arxius de Barcelona i un gran interès pel paisatge, encara que sigui actual, com a complement per comprendre el document. Tot això queda ben palès en el primer dels treballs, «La creació i la destrucció de Tagral-A'la», on s'explica la diferent manera d'entendre i defensar la frontera per part dels musulmans i dels cristians.

El millor exemple de l'interès de l'autora pel paisatge és sens dubte el destinat a l'estudi del mapa de Puigvert d'Agramunt, «Per a una història del paisatge medieval: el mapa de Puigvert», on s'expressa al màxim la font, observant i detallant amb amena erudició les diferents informacions, des de l'ocupació del sòl fins als problemes per distribuir l'aigua, que el mapa, amb l'ajuda de la documentació relativa a la zona, permet obtenir.

En el treball «Poder, producció i família al món rural català (segles XI-XIV)», destaca l'in-

terès per mostrar la complexitat del món feudal i també del món rural sotmès, en una visió prou llunyana dels clixés habituals. Anterior a ell i centrat en una zona més concreta, mostra les mateixes preocupacions l'article «La pagesia medieval, una classe homogènia? (anàlisi de la condició social dels camperols del Maresme, segles XII-XIV)». Preocupacions semblants, però amb un interès més local i en un treball més de circumstàncies, són les que mostra «El castell de Burriac: origen i evolució durant l'edat mitjana».

El darrer treball de la primera part hauria estat, segurament, més escaient situar-lo en la segona, encara que també pot ser considerat com a nexa entre l'una i l'altra. Es tracta de «Senyors i ciutadans: les senyories catalanes a la baixa edat mitjana», en el qual presenta la ciutat com un element distorsionador del món feudal, i les diferents maneres com es duu a terme aquesta intromissió, des de la compra de terres i, fins i tot, de senyories, o l'actuació del patriciat urbà com a prestador, fins a la institució del «carreratge» i els problemes provocats per les necessitats d'abastiment de la ciutat.

La segona part, «Les relacions camp ciutat», s'obre amb una descripció del creixement urbà de la Barcelona medieval, acompanyada d'un estudi sobre els preus de venda de cases i terres a Barcelona i al Maresme.

El treball «Les relacions camp ciutat a la baixa edat mitjana: Barcelona i les comarques de l'entorn» és, al meu entendre, un bon complement de l'article «Senyors i ciutadans: les senyories a la baixa edat mitjana», ja comentat. El tema principal és ara la compra de senyories per part del patriciat urbà, però també la compra de terres, els contractes preferits pels propietaris urbans i la influència del mercat urbà sobre les explotacions pageses, sobretot al Maresme. La mateixa temàtica, centrada però en

l'examen d'un cas concret, la trobem a «Vers l'adquisició d'una mentalitat feudal: Pere des Bosc, ciutadà de Barcelona i la compra dels castells de Sant Vicenç i Vilassar (segle XIV)», que afegeix a aquesta problemàtica l'estudi dels dos castells citats. Un altre bon complement n'és l'article «Sobre el mer i mixt imperi a les senyories feudals de la Catalunya Vella (segle XIV)», dedicat als drets de justícia que podien exercir els des Bosc en la seva senyoria i l'oposició dels pobles a l'eixamplament d'aquests drets per part del senyor.

El llibre es clou amb el treball «Els greuges del sacramental en les Corts catalanes (segles XIV-XV)», on es descriu aquesta institució, creada per a la persecució de malfactors però que els senyors feudals no veien amb bons ulls ja que sovint els malfactors eren ells, o bé protegits seus: el sacramental fou, sobretot en el segle XIV, un impressionant instrument militar de la pagesia, com pogueren constatar alguns senyors i, encara amb més gravetat, els jueus durant el *progrom* de 1391. En el segle XV es convertí, en canvi, en un instrument de la monarquia, si bé pogué tenir també una certa importància en el conflicte de remença i en la Guerra Civil.

GASPAR FELIU I MONTFORT

MAS I FORNERS, Antoni; ROSSELLÓ BORDOY, Guillellem; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon (1999). *Història d'Alcúdia, de l'època islàmica a la germania*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia. Àrea de Cultura i Patrimoni. 542 p. [Pròleg de Gabriel Ensenyat Pujol]

El llibre comença amb un estudi topogràfic i toponímic del terme d'Alcúdia, centrat en l'època musulmana, però que discuteix també les relacions i pervivències de la *Pollentia* romana. La introducció és útil per entendre el repartiment de terres que seguí la conquesta, i també la toponímia actual. Després, l'autor entra en la descripció històrica amb un primer capítol dedicat al segle XIII, on explica la formació de la nova societat cristiana i feudal, les formes de repartiment de la terra i dels escassos musulmans restants. A continuació, passa a observar els noms dels primers pobladors d'Alcúdia, majoritàriament catalans, a pesar de la dificultat de destriar l'origen català o occità en alguns casos, amb alguns aragonesos, francesos i sembla que un genovès. La personalitat d'Alcúdia com a poble separat de Pollença li donà la diferent adscripció feudal dels llocs i la formació de parròquies separades, si bé en el cas d'Alcúdia en un primer moment la parròquia no es va situar en el lloc que a la llarga seria el principal centre de població del terme, sinó que figurava com una alqueria més, però que després de cinquanta anys de la conquesta ja rebia el nom de «vila».

El capítol següent, que abarca des de les ordinacions de Jaume II de Mallorca fins a la germania, comença amb unes pàgines d'història general de Mallorca, possiblement necessàries, però que queden massa deslligades de la realitat alcudienca. Aquesta es retroba amb dificultat a través de notícies esparses de les

quals els autors en treuen bon profit: els llistats de l'impost del morabatí per estudiar l'evolució de la població (la pesta negra va reduir la població gairebé a la meitat) i la seva recuperació posterior que, però, va deixar el regne amb una baixa densitat demogràfica, fet que explica una important reaparició de l'esclavitud. Dedica també un apartat als jueus d'Alcúdia, l'activitat dels quals com a prestadors congruïa en contra seu odis creixents fins a l'assalt de 1391, que donà pas al problema convers.

Més dades se'ns ofereixen en els capítols dedicats a l'organització municipal, l'urbanisme i la hisenda municipal que, a finals de l'edat mitjana, apareixia fortament endeutada. Són encara més interessants els capítols dedicats a l'agricultura, des de l'estructura dels conreus als contractes agraris o ramaders, però sobretot el magnífic capítol sobre la producció agrària que permet disposar de dades des de mitjan segle XIV, tant pel blat com pel vi.

Segueix una sèrie de capítols, breus donada l'escassetat d'informació disponible però interessants, dedicats a la pesca, el port i el comerç, l'explotació de l'albufera i les terres comunals; i en un altre ordre de coses, també

parlen de les esglésies, les institucions benèfiques i la vida quotidiana, sovint sacsejada per accions violentes. Els darrers apartats van destinats a sengles revoltes, en les quals Alcúdia tingué un paper destacat: la de 1391 i la tan decisiva pel futur de l'illa, de 1450. I finalment, l'obra acaba amb la repercussió sobre Alcúdia, i especialment sobre el seu port, de la Guerra Civil catalana (1462-1472). Estranyament, el títol del llibre sembla exigir com a mínim una referència a la germania mallorquina, però no és així.

Després de la redacció, hi ha una àmplia documentació amb tots els fets rellevants que s'han pogut recollir en diferents arxius; i, sens dubte, hauria guanyat interès si no s'haguessin mantingut separades les notícies de cada font. Destaquen del conjunt les declaracions de dos encausats en la revolta forana, i el llistat de les collites de blat i ordi des de 1466 fins a 1517.

En conjunt, es tracta d'una obra sòlida i molt ben documentada, que honora tan els seus autors com la institució que l'ha subvencionat.

GASPAR FELIU I MONTFORT

ORDEIG I MATA, Ramon [cur.] (1999). *Els comtats d'Osona i Manresa*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d'[fundador]; FONT I RIUS, Josep M.; MUNDÓ, Anscari M. [dir.]. *Catalunya carolíngia*. Vol. IV. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 1.563 p. (Memòries de la Societat Històrico-Arqueològica, LIII) [3 toms]

Per fi, després d'una llarga espera, només en part explicable per la magnitud de l'obra, s'ha afegit un comtat més al projecte iniciat per Ramon d'Abadal el 1911, i assumit per l'IEC el 1920. Les vicissituds de l'obra són prou conegudes, i il·lustren les mancances i les tragèdies del país; Déu vulgui que aquests tres impressionants toms indiquin una normalitat que permeti que els volums següents surtin a la llum amb una cadència més fluïda.

Val a dir que el volum present és segurament el més voluminós de tota l'obra: l'arxiu de la catedral de Vic, pràcticament sense parió a Europa per l'època, i el del monestir de Sant Benet de Bages, proporcionen un gruix de documentació impressionant de 1882 documents, a més d'alguns de falsos, anteriors a l'any 1000. Tot i això, l'impacte de l'obra es veu disminuït pel fet que, entre el projecte d'Abadal i la seva culminació, molts dels documents aleshores inèdits han estat publicats. Tanmateix, la reunió de tots ells i d'un bon grapat d'altres inèdits i el treball editorial justifiquen abastament l'obra.

Per començar, el molt erudit estudi introductori de Ramon Ordeig, on es descriuen els límits dels comtats d'Osona i Manresa i les vicissituds dels diversos arxius del seu àmbit, així com les còpies, publicades o inèdites, que ens permeten conèixer tants documents dels quals ha desaparegut l'original. Seguiment, gairebé detectivesc, ens ofereix una història trista de moltes pèrdues, rivetejada de vegades amb cops de sort

que han permès de conservar els documents que semblava que tenien més probabilitats d'haver desaparegut. Segueix una curta, però important, nota d'Anscari M. Mundó sobre la grafia dels noms propis altmedievals, un tema sobre el qual convindria fer un acord, per al qual aquestes pàgines podrien oferir una bona base.

La resta del primer tom, tot el segon i part del tercer corresponen al diplomatar: en la majoria dels casos, es tracta de documents sencers i en la seva forma original; i altres vegades, només es disposa d'una traducció més o menys completa, o bé d'un regest. Tant l'aparell crític com la transcripció i l'anotació estan realitzades amb extrema cura; només, de tant en tant, es podria discutir alguna opció en la puntuació o la consideració com a nom comú o nom propi d'algun accident geogràfic (*vallis, spelunca, plano, mons*, etc.).

Al diplomatar pròpiament dit, li segueixen deu documents falsos, les «raons» dels quals estan estudiades en la introducció. La reconeguda mestria de Jordi Bolòs i Víctor Hurtado s'il·lustra amb els mapes que permeten situar les esglésies i els castells dels comtats. Finalment, Ramon Ordeig i Rafel Ginebra són els responsables d'un completíssim índex alfabètic de més de dues-centes pàgines.

El conjunt representa una eina de treball impressionant i una aportació de fonts important a nivell internacional, de tal manera que sobta la curta tirada (sis-cents exemplars) que s'ha fet de l'obra, i la quantitat de patrocinis que ha estat necessari reunir per poder-la dur a la impremta. Resta només felicitar tots els que hi han participat per la magnificència del treball i fer vots perquè l'obra tingui a partir d'ara la mateixa categoria científica, però una major continuïtat.

GASPAR FELIU I MONTFORT

RAMON, Josep M. (1999). *El sindicalisme agrari a la Segarra (1890-1936)*. Lleida: Pagès. 355 p. (Col·lecció Seminari; 18)

Els treballs sobre cooperativisme a Catalunya s'han centrat en els cellers vitícoles que, tot i la seva importància, no van passar en la seva època clàssica ni gairebé han passat després de l'etapa de la primera elaboració, deixant l'elaboració selecta i la comercialització en mans dels grans empresaris. En canvi, l'associacionisme agrari a la Segarra amb els dos grans centres, la Cooperativa Agrària de Guissona i el Sindicat Agrícola de Cervera, ha aconseguit dominar també la transformació i comercialització del producte. Són, per tant, entitats més completes i, tanmateix, més desconegudes.

Ramon estudia l'evolució del sindicalisme agrari a la Segarra des de l'impacte de la fil·loxera. La vinya havia tingut a la Segarra, a la segona meitat del XVIII i la primera del XIX, una extensió tan important que en conjunt representava més d'una tercera part dels conreus, i en alguns municipis era el conreu que ocupava més extensió. L'impacte de la fil·loxera va ser per tant molt fort, fins i tot va provocar la pèrdua del 14 % de la població entre 1887 i 1910. Una de les respostes va ser la creació d'associacions agràries que, en aquest primer moment, va presentar una afiliació escassa, en comparació a altres comarques catalanes.

Les dues entitats creades a principis de segle, la Cambra Agrícola Oficial de la Segarra i l'Urgell i el Sindicat Agrícola de Guissona i la Segarra tingueren comportaments i respostes diferents: la primera va ser poca cosa més que un «casino de propietaris»; en canvi, el sindicat de Guissona fou molt més actiu en la recerca de solucions als problemes plantejats i en la modernització del sector agrari. L'empenta princi-

pal a l'associacionisme agrari vingué, però, de la política estatal que, a partir de 1916, tendí a taxar els preus del blat en profit dels sindicats de fariners, convertits en els únics compradors legals. Per fer front a la situació, es creà el Sindicat Agrícola de Cervera i Comarca (1918), que protestava contra l'actuació del Govern, però a la vegada concentrava la venda de gra, oposant-se igual al sindicat de fariners.

Els anys d'entreguerres foren anys de creixement i activitat dels sindicats. Encara que pels seus dirigents els sindicats eren considerats entitats d'ideologia conservadora, en l'actuació van ser fidels al principi democràtic d'«un home un vot». La importància dels sindicats, tant el de Cervera com el de Guissona, va venir de la possibilitat de competir amb les farineres; de fet, l'edifici modernista emblemàtic que es pot veure a Cervera i que figura a la portada del llibre de Ramon, és bàsicament la fàbrica del sindicat. Vora d'aquesta activitat principal, la venda d'adobs, pinsos i maquinària agrícola, la possibilitat d'obtenir crèdit, l'experimentació cerealícola i la difusió de les novetats tècniques, van representar avantatges importants per als pagesos de la comarca.

Els sindicats agraris de la Segarra van agrupar tota la pagesia, però van ser sempre dirigits per grans propietaris. Ramon afirma que és difícil saber-ne les causes; possiblement, el fet que els agrupats fossin propietaris, encara que a nivells diferents i que les raons d'agrupació provinguessin d'una agressió exterior (la taxa del preu del blat i el monopoli de compra concedit als fariners), no provocava tensions internes greus. En aquestes condicions, era normal confiar en la gent amb més temps, coneixements i relacions. En tot cas, el més important és que el sindicalisme agrari va jugar un paper molt important en la modernització de l'agricul-

tura comarcal. I el llibre de Josep M. Ramon és, sens dubte, una fita bàsica en el seu coneixement.

GASPAR FELIU I MONTFORT

PRAT DE LA RIBA, Enric (1998). *Obra completa*. Vol. II: 1898-1905. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans-Proa. 669 p. [A cura d'Albert Balcells i Josep M. Ainaud de Lasarte]

Aquest és un país de contrastos, contradictori i desigual. Aquesta obvietat tan genèrica es pot aplicar, perfectament, al món cultural, editorial i científic de l'àmbit català, de la mateixa manera que es fa quan hom parla d'altres aspectes tan vagues com aquests. Al costat de les dificultats per publicar segons quin tipus d'obres, hom pot trobar iniciatives tan meritòries com la publicació de les obres completes dels patricis del país, com és el cas d'Enric Prat de la Riba.

Els curadors d'aquestes obres completes i les institucions implicades, han optat per un model clàssic: unes obres completes, completes; és a dir, qualsevol escrit conservat de Prat de la Riba era mereixedor d'incloure's en un volum d'articles de premsa, estudis jurídics —tant en català com en castellà—, notes manuscrites, etc. Tot plegat, segueix un ordre estrictament cronològic i en una edició despullada d'un aparell crític abundós. S'han introduït les notes mínimes imprescindibles, i es remet el lector a la breu presentació de cada volum o bé a la introducció general del primer.

Després del primer volum de la sèrie (1887-1898), on el lector troba una exhaustiva introducció sobre el personatge i la seva època, arriba el que està dedicat als anys del tombant de segle (1898-1905). Una brevíssima nota introductòria del professor Balcells obre pas a l'exhaustiva i, probablement, completa recopilació de treballs, inèdits o publicats, de Prat de la Riba.

Les dues-centes cinquanta primeres pàgines presenten el treball de 1898, «Ley jurídica de la industria. Estudio de filosofía jurídica se-

guido de bases para la formación de un código industrial». La resta del segon volum (una resta considerable, quatre-centes deu pàgines) està ocupada per la recopilació d'articles de premsa i revistes, com *La Veu de Catalunya*, el *Diari de Catalunya* i la *Revista Jurídica de Cataluña*, que apareixien barrejats amb escrits inèdits provinents de l'Arxiu de Prat de la Riba que, òbviament, no tenen format d'article per ser publicats. També, apareixen els Estatuts de la Lliga Regionalista, que és una altra mena de literatura, i treballs de marcat caràcter jurídic sobre qüestions tan diverses, com els jurats mixtes o la reforma de la llei municipal.

Disposem, doncs, de dos volums de les obres completes de Prat de la Riba, acurada-

ment editats i amb algunes errades que fan pensar que els correctors no estaven massa atents el dia que van passar els ulls per les proves (Joaquim Lluhi i Rissech és convertit en Joaquim Llubrí i Rissech, p. 547, nota 4; i Pella i Forgas fou rebatejat com Pella i Fogas, p. 641, nota 20). El benemèrit Institut d'Estudis Catalans ha apostat per impulsar la difusió del pensament del seu fundador i s'ha associat amb Edicions Proa per tal de fer-ho. És una bona iniciativa, tenint en compte que Enric Prat de la Riba és qui és i que, del conjunt d'institucions que va crear i han sobreviscut, la de l'Institut és la més emblemàtica.

FRANCESC VILANOVA I VILA-ABADAL

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Els treballs tramesos al BUTLLETÍ perquè hi siguin publicats s'han d'enviar per duplicat, mecanografiats a doble espai per una sola cara. La SCEH pot acceptar l'original o no o bé suggerir que s'hi introdueixin esmenes; en qualsevol cas, la resposta es donarà abans de dos mesos. Un cop acceptat el treball, l'autor o l'autora ha de trametre'n una còpia en un fitxer del tractament de textos Wordperfect 5 gravat en un disquet d'ordinador de doble densitat (DD) de 3,5 polzades.

En un primer full s'han d'indicar el títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i les altres dades que s'hi vulguin consignar («professor de...», «membre de...», «llicenciat en...»), a més de l'adreça i el telèfon. El títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i una referència curta han d'encapçalar la primera pàgina del text. Les pàgines de les còpies en paper han d'anar numerades.

Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva (ctrl.-F8, 2 4) s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

Les citacions textuais s'han de reduir al mínim. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte al text general. Les citacions textuais dins el text general han d'anar entre cometes baixes (ctrl.-V, « o ») i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita (ctrl.-F8, 1, 4) i no s'han d'emmarcar entre cometes.

La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes (ctrl.-F8, 2, 7), separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideixen en l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990a», «1990b», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; les xifres corresponents al volum i al número, si escau, i la data de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura *p.* (tant en singular com en plural). Exemple:

ASHTOR, Elihayu. «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. xc, núm. 1 (1978).

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició *A*, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: PUJADES RÚBIES, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: ADROHER, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història Urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. 1. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues com si fossin llibres i s'hi ha de posar *A* entre l'un i l'altre. Exemple: FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: VILAR, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i un espai del text que segueix («1. », «2. », etc.); les crides s'han de compondre volades («¹», «²», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura *p*. Exemple: (Bensch, 1989, p. 324-325).

En al cas que la bibliografia s'esmenti a les notes —i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article—, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen BENSCH (1989), «La primera crisi bancària de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, s'hi poden utilitzar només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i els números de les pàgines. Exemple de primera menció: Núria SALES (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: SALES (1991), p. 25-32.

Preguem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així podrem estalviar molta feina de composició.

